

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 41
(19474)

2021 чылдың
июнь 9
среда

Хүннүң үнери — 03:47
Ажары — 21:10
Хүн дурту — 17:23

Садар өртээ хостуг 12+

ФЕДЕРАЦИЯ ЧӨВҮЛЕЛИНИНГ ДЕЛЕГАЦИЯЗЫ ТЫВАДА КЕЛГЕН

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң 2020-2024 чылдарда бот-тускайлаң программазының боттанылгасы-биле таныжар дээш, Федерация Чөвүлелинден делегация июнь 8-те Тывада келген.

Делегация кежигүннеринде Федерация Чөвүлелиниң даргазының экономиктиг политика талазы-биле оралакчызы Константин Долгов, Федеративтиг тургузуг, регионалдыг политика, бот-башкарылга болгаш Соңгу чүк херектериниң талазы-биле комитетиниң кежигүнү Анатолий Широков, бюджет болгаш саңхөө рыноктарының талазы-биле комитет кежигүнү Дина Оюн, экономиктиг политика талазы-биле комитеттиң аппарадының чөвүлөкчизи Заур Шурдумов кирип турар.

Сенаторлар Кызылга ужуп келген дораан, ажылын Чазак бажыңына Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг-биле ужуражылгандан эгелээн. Болган хуралга Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Александр Брокерт, Олег Бады, Ай-дыс Сат, Уран-оол Ондар, Саида Сенгии болгаш ТР-ниң Чазаның Аппарат даргазы Светлана Ощепкова киришкен. Аңаа Владислав Ховалыг регионнуң социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң 2020-2024 чылдарда бот-тускайлаң программазының чаа угла-нышкыннарын айтып, бо талазы-биле чоокта чаа Петербуртка бүгү-делегейниң экономиктиг шуулганынга киришкеш, кандыг түңнелдерлиг болганын, республиканың хөгжүлдээзинге улуг ужуражылгалары дугайында кысказы-биле таныштырган. Ол ышкаш амгы үеде нарын айтырылгалар, республика девискээринде болуп турар үер халавының дугайында база дыңнаткан. Республиканы моон-даа ыңай сайзырадырының аргаларын, чидиг айтырылгалары канчаар шиитпирлесе чогуур дугайында

Владислав Ховалыг бодунуң көрүжү-биле үлешкен. "Көдээ ажыл-агыйны, иштики туризмни сайзырадырынга Тывада шупту эптиг байдалдар тургустунган. Чуртталга оран-сава тудуун калбартырынче хереглел республикада удгадып турар. Россияның регионнарынга социал газификация дугайында төлөвилелче бистиң республикавысты кииреринге хамаарышкан айтырылгаларны идепкейлиг көдүрүп эгелээн бис. Бо сенаторлар бистиң көдүрүп турар айтырылгаларыны Федерация Чөвүлелиниң деңнелинге көөрү-биле дуза кадарын илереттилер. Оларның биске келгени кончуг улуг ужуражылгалар. Республикада байдалды караа-биле көрүп, билип алгаш, чогуур үнелелди бергеш, оон деткиир боор деп, идегеп турар бис. Бо ажыл-агыйжы сургакчылаашкынның түңнелдерин чоорту сайгарып, чугаалажыр бис" — деп, Владислав Ховалыг ужуражылга соонда демдеглээн.

Москвадан келген даргалар анаа-ла хыналда кылыр дээш эвес, а регионнуң ажыл-чорудулгазынга, тодаргайлаарга, социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң бот-тускайлаң программазының күүселдээзинде нарын айтырылгаларны ам база сайгарып, чогуур санал-оналдарны болгаш арга-сүмени кадар дээш, келгенин чугаалааннар.

Үш хүн дургузунда сенаторлар бүдүрүкчү, социал объектилерге чедип, ужуражылгаларны эрттирип, Кызыл база Таңды кожууннарда, Кызыл хоорайга ажылдаар: Кызылда буддизм хүрээзиниң тудуунга, «Сүбедей» спорт ордузунга, Өг-бүлө серлиинге, тууйбу база бетон-демир кылылгалар заводтарына, солагай талакы дачаларда 825 олуттуг школа тудуунга барып чедер планныг.

Дараазында Кызыл база Таңды кожууннарда «Чедер» санаторлуг-курорт база кадыкшылга комплекзинге, Михаил Санниковтуң арат ажыл-агыйының тараа шаңына, малчын аалга база «Алдын-Булак» турисчи комплекске база баар.

Июнь 9-та «Азия төвү» скульптурлуг комплекзин, Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурда спортчу культура төвүн, бойдус байлаан болбаазырадыр комплексти, ыяшты бүрүнү-биле болбаазырадыр бүдүрүлгени, «АгроТыва» агроулетпүр парыгын көрүп, Тываның Национал музейинге база «Хааннар аңаашкыны» ресторанга чедер. Делегация ажыл-агыйжы сургакчылаашкынын июнь 10-да дооскаш, 2020–2024 чылдарда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң тускай программазының республикада кайы хире боттанып турарына үнелелди бээр.

К.МОНГУШ.

ТР-ниң Парлаага албанының чуруктары.

Бөгүнгү үндүрүлгедө:

400 АЖЫГ ОБЪЕКТИНИ
"ИНТЕРНЕТ"
ЧЕТКИЗИНГЕ КОЖАР

3-кү арында

АРЫГ СУГНУ –
ХОВУ-АКСЫНГА

4-5-ки арындарда

"СИРИУС" ТЫВАГА
АЖЫТТЫНАР БЕ?

6-зы арында

Федерация Чөвүлелиниң делегациясы «Чедер» санаторий курортка, хууда сайгарлыкчы Михаил Санниковтун тараа ажил-агыйынга база малчын турлаг «Кара-Чыраага» барып четкен.

Федералдыг тургузугнун, регионалдыг политиканын, тус черниң бот-эргелелиниң болгаш Соңгу чүктүн ажил-херээниң талазы-биле Федерация Чөвүлелиниң Комитетиниң кежигүнү Анатолий Широков «Чедер» санаторий курорттун тудуунун дугайында бодунун бодалын илереткен:

— Россия Федерациязының субъектилериниң аразында туризм талазы-биле база бир онзагай чер деп көрүп тур мен. Ол дээр-ле бойдустун берген байлаан кижиниң дузазы-биле деткип, республиканың бодунун-даа чонун, келген аалчыларның-даа кадыын быжыглаар улуг комплекс тудуп турары. Ооң-биле кады республика бюджетиниң үнденини база тургустунуп турар. Мындыг күжеништин канчаарга-даа эки болуп турар. Ажылдың хемчээли көөргө, шынап-ла, кижини сорук кирир-дир.

Тудугнун социал болгаш экономиктиг ужу-дузазын билер кижилер болганымда, бүдүн республикага ажыктыг болурун билип тур мен.

«Бо төлөвилелди Экономика яамызының хыналдазы-биле ажылдап кылган. Кадык камгалал яамызының талазындан

келир үеде курорттун сайзыралынче угланган кадыкшылга хевиринге эмнээшкенин организаастаар ажил чоруп турар. Маңаа кандыг салбырлар, кел-дередилгенин, эмнээшкенин, ниити кадыкшылдыг хемчеглериниң кандыг хевирлери турарын шуптузун планнап каан бис. Тудуг, Экономика болгаш Кадык камгалал яамызының хыналдазында — деп, ТР-ниң кадык камгалал сайыды Анатолий Югай дыңнаткан.

Улаштыр Таңды кожуунун Дүрген суурда Михаил Санниковтун тараачын ажил-агыйын база сенаторлар көрүп четкен. Аныяк фермер бар-ла турган күжү-биле тараа культуразының аңгы-аңгы хевирлерин тарып өстүрүп, болбаа-зырадып турар. Ол дээр-ле кызыл-тас, сула, рапс, картофель, ногаа аймаа база гречка. Бүдүн делегейде гречканың хергелели кончуг улуг. Бүдүрүлгөдө 40 хире ажылдакчы доктаамал ажылдап турар. Михаил Санниковтуу-биле алырга, сайгарлыкчы чорукту чедишкенин кылырынга демниг болгаш быжыг коллектив херек. Ынчангаш ол бодунун ажылгыр-кежээ, харысгалгалыг ажылдакчыларын

бедик хүндүткел-биле көөр. Олар айда 30 муңдан 50 муңга чедир ажылдап ап турарлар. Тус черге далган бүдүрүлгези амгы-даа, келир-даа үеде кайгамчыктыг сайзыралды ажыдар дээрзин Михаил Санников чугаалап турар. Сенаторлар суурнун ажил-ишчилеринге янзы-бүрү программалар-биле бүгү талаыг дузаны болгаш деткимчени чедирерин аазаан.

Делегацияның ажил-чорудуун дараа-зында үндүрүлгөдөн номчуур.

Чыжыргана СААЯ.

ТР-ниң Парлаага албанының чуруктары.

«Туризм болгаш индустрия» национал төлөвилел

«ЧАГЫТАЙ» болгаш «ОРЛЁНОК» КЕШБЭКТИ ЭГИДЕР

РФ-тиң Президентизи В.Путинниң эгелекчи бодалы-биле путевкаларның чартык өрттүн эгидериниң дугайында программа май 25-те эгелей берген. «Бичии уругларга кешбэк» деп программа чуртка «Туризм болгаш индустрия» деп эң-не чугула национал төлөвилелдин сорулгаларын чедип алырынга идигни бээр.

Кешбэктиг путевка садып алыр дээш дараазында негелделерни күүседир чугула:

Бирээде, «мирпутешествий.рф» деп порталче кире бээр. Ийде, «мир» картанын бүрүткедир азы бүрүткел бар, чогуу хынап алыр. Уште, «мирпутешествий.рф» порталда бичии уругларга лагерь-лээр путевканы шилип алыр. Дөрте, «төлээр» деп бижикче базыпкаш, бүрүткелде бар «мир» картаны-биле санажыптар. Кешбэк алыр дизе, путевканың өрттүн чаңгыс угда төлээр. Бо программа таварыштыр садып алган путевкаларның өрттүн чарты 5 ажил хүнүнүн дургузунда хууда агар саныңарже дедир кирип келир.

Май 25 бетинде путевка садып алган улус июнь 15-тен эгелээр, чартык өрттүн дедир эгидер дугайында билдиришкенин «Госуслуги» таварыштыр киригеш, дедир эгидип ап болур.

Ол программаже 1000 хире лагерьлер кат-

чып, ам-даа коштунуп порталче кирип турар. «Бичии уругларга кешбэк» программаның киржикчилериниң саны ам-даа немежир.

Тываның «Чагытай» болгаш «Орленок» кадыкшылга лагерьлери Кешбэк программасында коштунган дээрзин ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы медеглер тур.

РФ-тиң Ростуризм сайтының бо айтыг-биле <https://мирпутешествий.рф/> киргеш, «Чагытай» болгаш «Орленок» лагерьлериниң путевказын садып алырга, 5 ажил хүнүнүн дургузунда путевканың өрттүн 50 хуузу дедир ол-ла агар-санче кирип келир. Путевка садып тургаш, чүгле Мир картаны ажыглаарын утпаңар, ада-иелер. Чүге дээр-ле чүгле Мир картаның путевканың өрттүн чарты дедир эгидип келир.

«Бичии уругларга кешбэк программасының» дугайында айтырларны дорт харылзаа таварыштыр айтырып, билип ап болур: +7 800 200 3411.

Айдың ОНДАР.

ҮШ ЧҮС АЖЫГ КИЛ БОДА МАЛ ЭЪДИН ХАВЫРГАН

Барыын-Хемчик кожуунун Бижикиг-Хая суурунун девискээринде санитарлыг хемчеглер уламчылап турарын Аппарат хуралына Тываның кол санитар эмчизи Людмила Салчак илет-кээн.

Бижикиг-Хаяда, Ак-Довуракта болгаш аарыг кижиниң эмнедип чыдары Барыын-Хемчиктин кожууннар аразының эмнелге төвүнде дезинфекция ажылдарын чорудуп турар.

Амгы үеде эмчилерниң хайгааралында 547 кижилер бар. Анализ харызы-биле сибирь явказының өөскүдүкчүзү бары илереттинген 307 кил бода мал эъдин хавырган. Ол ышкаш хөрзүннүн, сугнун, мал чеминиң анализин амгы үеде чорудуп турар. Оон аңгыда, 1497 баш бода малды сибирь явказына удур тарыткан.

Бижикиг-Хаяның 29 харлыг чурттакчысында сибирь явказы то-дараттынган дээрзин сагындырып каалы. Бот-эмнээшкени харын-даа берге байдалга экелбээр. Бода малды соккаш, аайлап турар үеде аарыг чыпшынган. Бижикиг-Хаяда июнь 3-тен тура айыылдыг хал-давырлыг аарыгның үнген дөзүн тодарадып тыпкаш, узуткаары-биле, карантинни чарлаан.

Суурнун девискээринден үнер-кирерин хораан. Чурттакчы бүрүзүн баш удур эмнээри-биле шинчилгени, сибирь явказына удур тарылганы чорудуп, харылзашкан кижилерни тодарадып, ветеринарлыг хемчег-лерни, дезинфекция ажилын чорудуп, аъш-чем шыгжамырларында эът дужаар черлерни хынап, малга аарыгга удур тарылга ажылдарын чорудуп-турар. Эргелелдин эпидемиолог-эмчилер бөлүү, Гигиена бол-гаш чумага удур станция төвү аарыгга удур ажылдап турар.

Экономика

ЭКОНОМИКТИГ ШУУЛГАННЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгелерин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг экономиктиг шуулганның түңнелдерин тайылбырлаан.

– Петербургка болган экономика-
тиг шуулгандан мээң эң кол үндүргөн
түннелим – бодунуң бөгүнгү байдалы
дээш эгенип, ыяткан ажы чок. Россияның
регионнарының рейтингизинде Тыва бичи-
черни эзелейин турары-ла шын. Ынчал-
заж байдалды үндезини-биле ескертir
дээш, кызып турар бис. Чүнүң-даа мурнун-
да, бот-муңгарлып олурган ажы чок, чи-
диг айтырыгларың дугайында ажы-биле
чугаалап, мурнакчы регионнарң арга-
дуржулгазын өөренип ап, кадрларның
билиг-билдизин бедидер херек.

Кол арга-мергежилді болғаш биліг-билділерні шінгээдип алыры – ол дээрге күзээшкін эвес, а амыдыралдың негелдези-дир. Ооң кадында федералдыг эрге-чагыргаларның кичээнгеи база бисче мөөңнелген болгай. Стратегтиг эгелээшкінер агентилелинің чигине директору Светлана Чупшева биске ду-залажырынга белен-дир. Ындыг чергелиг деткимче Тывада ам хей – Россияның Чаззааның оралаккы даргаларының, федералдыг сайттарның, «Росчетки-лер» «Газпром межрегионгаз», «Рос-

нефть» акционерлиг ииитилелдерниң удуртулгазын болгаш өскерлениң-даа деңгелинде. Биштиң сорулгавыс – хаматыларывыстың амыдыралын экижидери-биле ону үрө-түннелдиг ажыглаары.

Россияны регионнары шупту айты-
ангы, ычналза-даа оларның чидиг айты-
рыгларының шиитпирлээшкининиң арга-
хоргазы дөгөрезинге дөмей болуп тура-
рын шуулганга демдеглээн. Чижеглээн
арга-хоргалар-биле бедик көргүзүлгөр
чедип алыры болдунмас, регион бүрүзүңгө
тускайлаң көрүш херек. Бо турушту деткип,
федералдык коллегаларым-биле аылга
ол дээш туржур мен деп, Владислав Хо-
валыг бижиپ турар.

Шенне ХОВАЛЫГ очулдурган.

"Чүрагайлыг экономика" национал төлөвилел

400 АЖЫГ ОБЪЕКТИНИ “ИНТЕРНЕТ” ЧЕТКИЗИНГЕ КОЖАР

Харылзааның оптиктиг удазын шугумунуң тудуу уламчылап, ол бүгү “Медээлээшкин инфраструктуразы” төлөвилелдиң боттанылганының иштинге чурттакчылыг черлерде социал уjur-уткалыг апарып бар чыдар. Социал уjur-уткалыг 408 объектиге дүргөдээшкини улуг “Интернет” четкизин кожары көрдөнүп турар.

2019-2020 жылдың дүргүзүндө республиканың 139 чурттакчылыгы черинге узуну 720 километр харылзааның оптиктиг удазын шугумун туткан. 2021 чылда 193 социал уjur-уткалыг объектини "Интернет" четкизинге кожары планнаттыган, ооң ишинде 182 социал уjur-уткалыг объектиге "Интернет" четкилиг оптиктиг удазын шугумун шөөр, 11 суурга "Интернет" четкизин спутник технологияларының дузазы-биле хандыраар.

2021 чылдың май 31-ден июнь 4-ке чедир «Тыва-харызааинформ» АН-ны ажылдакчылары дараазында социал ужур-уткалыг объектиге харызааның оптиктиг удазын шугүмүн азар чагыларны тургускан:

Чаа-Хөл кожуунуун Чаа-Хөл суурда библиотекаларда, Улуг-Хем кожуунуун Шагаан-Арыг хоорайда библиотекаларда, ортумак нити-билиг школазында, Чодураа суурның библиотеказында, Иштии-Хем суурнуң ном саңында, көжүп чоруур фельдшер-акушер пунктузунда (ФАП).

Сонда (сүр.)
 Ол ышкаш 2021 чылдың май 31-ден июнь 4-ке чедир дараазында социал уjur-уткалыг объектилерге харылзааның оптиктиг удзын шугумун азар чагыларын тургузуп дооскан: Чөөн-Хемчик кожунунуң Чадаана хоорайда библиотекаларда база Теве-Хая суурунун

Баян-Таланың, Бажың-Алаак суурнуң ном саңнарында; Сүт-Хөл кожуннуң Суг-Аксы суурнуң библиотекаларында, Ак-Даш суурнуң ном саңында, көжүп чоруур ФАП-та, Кара-Чыраа суурнуң көжүп чоруур ФАП-та.

Июнь 7-13 хүннеринде дараазында социал ужур-уткалыг объектилерге харылзаанын оптиктиг удазын шугу-

мун азар чагыларны тургузар ажилдар планнаттыгнан. Эрзин кожууннун Эрзин суурнун библиотекаларынга, Бай-Даг суурнун, **Таңды кожууннун** Дүрген суурнун, Балгазын суурнун, Межегейин, Кызыл кожууннун Кур-Чер суурнун ном сангарынга.

А.ХЕРТЕК белеткээн.

ЧУРТТААР ОРАН-САВА БОЛГАШ ЧЕР ӨРТЭЭ

(Уланчызы.
Эгези №40 "Шын" солунда)

Июнь 4-те Тыва Республиканың чер болгаш өнчү хамаарылгаларының сайыды Айдың Чюдюк республиканың массалыг информация чепсектериниң ажилдакчылары-биле ужурашкан.

Чурттаар оран-сава болгаш чер өртзэннэр хенертен өзүп эгелзэни, республиканың чурттакчыларын дүвүредип турар чидиг айтырыгларының бирззи. Бо талазы-биле чаа томуйлаткан сайыт нарын айтырыгны шиитпирлээринге дуза болур дараазында кол чылдагаан-нарны журналдистерге чугаалаан:

- Кажан хөргөлгө саналды тургузуп турар болганда, чонга саналдаптар чүүл – хөй аал чурттаар бажың-балгатты көвүдөдир тударыңга черни аңгылаар, улуг тудугга дуза кадар инвесторларны ам-даа хаара тударын кызыдар.

• Делгем хөмчээлгө комплекстиг улуг тудугну кылыр деп баарга, энергия хандырылгазы база нарын айтырыгны тургуза бээр. Бо айтырыг дугайында чырык хандырылганы берип турар организациялар-биле чугаалажышкыннарны доктаамал чорудар.

- Комплекстиг тудугну Кызылдың мурнуу талазында “Сүбедей” спорт-комплекстин артыңче калбартыры. Московский, Иркутский, Спутник микрорайоннары – ол ынчаар черлерге хөй

аал чурттаар бажыңнарны тудары
көрдүнүп турар.

• Чер эзлери боттарының өртектерин тургузуп турар болганда, садып алыкчы боду шилилгени кылыр эргелиг. Ынчалза-даа хөлүн эрттир өртек өстүрүп, кадастрлыг өртээнге дүүшпес өртектер салып турары шын звес.

• Чурттаар оран-сава айтырын шиитпирээринге ийи дугаар угланышкынны база өөренип көрүп турар бис. Бажың-балгат өртээнче тудуг материалдарының өртектери база улуг салдарны чедирип турар болганда, соңгаартан аар өртек-биле сөөртүрүнүң орнунга, боттарывыстың тудуг материалдарын кылып бүдүрүп, сайырадыр ужурлуг бис. Республиканың социал-экономиказының бот-тускайлаң программасында инвесторлар-биле ажилдаар төлөвилел база бар. Олар ол ажилды чорудар деп планнап турар.

Кылып чорудар ажил мурнувуста ам-даа хөй. Чер талазы-биле найысылалдың девискээринде ам-даа шиитпирлээр уjurлуг айтырыгларны чоорту өөренип көрүп, эң-не кол чүүл – чурттакчы чоннун бажың-балгат-биле хандырылгазы болгаш хууда тудуг кылырынга чер аңгылаары, өртек-үнезин шын тургузары хүн бүрүнүн шудургу ажылы болур дээрзин чаа томуйлаткан сайыт дыйнаткан.

Карина МОНГУШ.

"Экология" национал төлевилел

Ниити-российжи улусчу фронтунуң Тывада салбырының кежигүннери Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксы сумузунуң чурттакчыларының кириген хомудалдарын сайгарып көөрү-биле аңаа четкен.

Чидиг айтырыгларның бирээзи — ижер сугнуң шынары. Бо суурнуң суг-биле хандырылганын экижидер дугайында чугаа 2013 чылда-ла эгелээн. Чылдың-на Элегес хем үрлээш, Хову-Аксы суурну арыг суг-биле хандырылганын бергедеди турар.

Чурттакчы чоннуң хереглелинге ажыглаар суун доскаарлыг автомашиналарга эккеп турары сөөлгү чылдарда суурнуң чонунга чаңчыл апарган. Бо удаада арыг ижер сугну Кызылдың мэриясының аңгылап бергени суг сөөртүр автомашина эккеп турар. Хүнде хову-аксыжыларның хереглелин хандыры-биле Сайлыгдан сугну ал, ыңай-бээр каш-даа рейсти кылыр. Кожуунуң чагыргазы кывар-чаар материалды үндүрүп берип турар. А ол дээр-ге артык чарыгдал. Тус черниң чагыргазының суг сөөртүр машиназы санитар негелделерге дүүшпейн турар.

СУГНУ ДОРТ ЭЛЕГЕС ХЕМДЕН

Хову-Аксы суурнуң үш муң ажыг чурттакчызы сугну Элегес хемден узуп, хереглелинге ажыг-

АРЫГЛАЛ ШҮҮРЛЕРИ КҮШ ЧЕТПЕЙН ТУРАР

Хову-Аксының "ВКС" КХН-ниң чингине директору Игорь Енушкевич бүдүрүлгениң нарын айтыры — сугну Элегес хемден ап турарын хуралга айыткан.

— Хем үрлээш, хар эрип баткан соонда, суг элезин болгаш дой холумактыг кээп турар. Арыглал шүүрлери сугну арыглаарына, халдавыр чок болдурарына күш четпейн турар. Ук картриджтер мындыг хирлиг сугга көрдүмз. Хуралга демдеглээни дег, ханы насостар чугула херек. Күзүн чаарттырган суг сордурар пункту, ийги ээлчегниң суг арыглаар станцияны ажыглалга киригенин соонда, сугнуң шынарын экижи-рин көөр бис. Кышкы үеде сугнуң тургузуунуң анализиниң шынары тургускан чурумга дүгжүп турар. Эге дээрзинде төлевилел тургузучулары сугну негелделерге дүгжүп турар, а дагдыныкчы организация дүүшпейн турарын айыткан. Сугнуң анализин суг улгадып турар үеде алыр болза эки. Айда бир кижи суг дээш 188 рубль төлөп турар. Ол дээр-ге Тывада эң эвээш тариф-тир. Бо үеде эде санажылганы кылып турар. Бисти Прокуратура, Росхереглелхайгаарал дээш өске-даа хамаарылгалыг ямылар доктаамал хынап турар.

Чаа котельнаяны ажыглалга кириген соонда, бо бүгү на-

бээр. Май байырлардарының үезинде оолдарым-биле хемден суглап турдүвүс. Чамдык таварылгаларда сугну садар апаар. Бистиң чурттап турар бажыңныс төпте болгаш, суг узарына таарымчалыг. Суг сөөртүр машинаны чагырга чанынга тургузуп каар".

СУГНУ ШЫНАРЫ ЧЫЛ-ЧЫЛЫ-БИЛЕ ӨСКЕРИЛБЕС

Хоочун Ольга Колодкина чагырга, хамаарылгалыг албан черлеринче хомудал чагааларны доктаамал кирип турар.

— 2013 чылда бүдүн суурнуң мурнундан соок суг дээш эде санажылга дугайында судче билдиришкен кириген мен. Чагырганың удуртулганын чүгле шынарлыг суг дээш төлээр дугайында чугааны көдүрүп турдум. 2014 чылда суд шийтири-биле сугну халдавыр чок болдурар бактерицидтиг херекселдерни тургузар турган. Ук херексел ажылдавын турар болган. Септелге ажылдарын чорудуп турарының сураа үнүп-ле турар, а сугнуң шынары чыл-чылы-биле шуут өскерилбес. Апрельде Росхереглелхайгааралдың Тыва Республикада эргелелинче база билдиришкен киридим.

ЧИҢГИС, СИГЕН АРТЫНЧЫЛАРЫ-ДАА САЛДАП ТУРАР

Хоочун эне Любовь Кыргыс эртенги шакта огород суггарар дээш, үш улуг доскаарны долдурган соонда, сугнуң өңү "чырый" бергенин чугаалады. "Сугну огород суггарарына, шала чуурунга ажыглап турар бис. Хеп чуурга саргара бээр. Чаас чагган соонда, крандан суг аксырга, элезин, чарт ыяштар, чингис, суген артынчылары-даа салдап турар.

Чагырга даргаларының кызып ажылдап турарын демдеглээр апаар. Суг сордурар объектиде чаартылга ажылдары кидин түлүк. Ижер сугну, доскаарлыг машина дараазында халдып келирге чедир, чедер кылдыр узуп алыр бис. Чамдыкта херек аайы-биле суг узуп четтикпейн баргаш, ийи-чаңгыс сугну садып турдүвүс. Дыштанылга үезинде уйнутарым аалдап келир. Уругларым оларның идик-хевинден аңгыда, чук саваларга ижер суун

база кады чорудуптар.

Комсомольская 3 кудумчунда чурттап турар бажыңымны эргижирзэн болгаш чурттаары айылдыг, бустур четкен бажыңнардан чурттакчыларны чаа бажыңнарже өскээр көжүрер программаже кирибейн турар. Бо ыяш ийи каът бажыңны эрткен чүс чылдың 50 чылдарында туткан. Ук программаже 1970 чылда туттунган бажыңнарны безин кириген. Чылдагааны — бажыңның даштын вагонка-биле шыккан. Кандыг-даа капитал септелге кылдынмаан. Бажыңның таваа чер-биле деңежи берген. Чазын подъезд

гаш суг сордурар объектини күзүн доозар. Чаа төлевилел езугаар сугну база-ла Элегес хемден алыр. Чагырга даргазының амыдырал-хандырылга талазы-биле оралакчызы Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыгның адынга ханы насостарны өрүмнээш, сугну күчүлүг скважинадан алыр дугайында дилег-чагааны киригенин дыңнаткан.

МАЛ ОДАРЫНДА ОВААЛАНЫ БЕРГЕН ТУДУГ БОГУ

Ийги айтырыг — суурнуң кыдында бок төгөрине көр-

долу суг болур. Резин идиктерлиг үнер бис. Бирги каътта квартиралар шык болгаш соок".

ФЕДЕРАЛДЫГ ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЕР

Чеди-Хөл кожуунуң чагырга даргазының амыдырал-хандырылга талазы-биле оралакчызы Николай Данзының дыңнатканы-биле алырга, Хову-Аксының бажыңнарының 90 хуузу төпчүткен одалгалыг, изиг болгаш соок суг-биле хандырылгалыг. Ниитизи-биле 64 хей квартиралыг бажың болгаш 78 коттедж бар. Суг сордурар пункту чаарттырган соонда, сугнуң шынары экижи бээрине кожуун чагыргазы идегеп турар. Ынчалза-даа эксперттерниң чугаазы-биле, хемден келген суг арыглал шүүрлеринче дамчып турар үеде тунуп болур.

"Арыг суг" федералдыг төлевилел камгалаттыг бол-

дүмзэн черде овааланы берген тудуг богу. Эргижирзэн болгаш чурттаары айылдыг, бустур четкен бажыңнардан чурттакчыларны чаа бажыңнарже көжүрген соонда, чамдык эрги тудуг бажыңнарының богу ола черлеринде хевээр. Эрги бажыңнарны бускан соонда, аштап-арыглааш, тускай бок төгөр черже үндүр сөөртүр ужурулуг. Овааланы берген тудуг богуңуң чоогунда мал-маган оъттап турар.

Чеди-Хөл кожуунуң чагырга даргазының амыдырал-хандырылга талазы-биле оралакчызы Николай Данзы бо айтырыгны шийтирилээрин бажың туткан организацияларга акша төлээш, үндүр сөөртүр болган. Чүге дизе чагырга черинде аар техника чок.

"Надежда" башкарыкчы компанияның чингине директору Херел Уважа суурнуң бок төгөр черинде тудуг богуңа көрдүнген чер чок дээрзин айыткан. Федералдыг өнчүде турар черни кадыг боктар артынчылары төгөр чер кылдыр кылыр болза эки деп ол чугаалаан.

Келир чылын эргижирзэн болгаш чурттаары айылдыг, бустур четкен бажыңнардан чурттакчыларны чаа бажыңнарже өскээр көжүрер программа-биле 14 хей квартиралыг бажыңнарны тудары планнаттыг болган. Ынчангаш бо чугула айтырыгны дарый шийтирилээр үе келген.

КАНАЛИЗАЦИЯ ЭЛЕГЕС ХЕМЧЕ АГЫП ТУРАР

Канализацияның чыт-бустугу суу дорт Элегес хемче агып бадып турар. Чоокку чылдарда туттунган хей квартиралыг бажыңнарның канализация

лап турар деп болур. Чүге дизе суг сордурар черниң шүүрлери сугну арыглаарына, халдавыр чок болдурарына күш четпейн турар.

"Экология" национал төлевилелдин "Арыг суг" федералдыг төлевилелче Хову-Аксы суурнуң суг сордурар пунктузунуң чаартылганын республиканың удуртулганы кириген. Амгы үеде Санкт-Петербургтун НПК ТИМ компаниязы-биле дугуржулга езугаар ында ажылдарны чорудуп турар.

Суг сордурар объектинин септелге ажылдарын чорудуп турар тудуг организациясында тус черниң 17 чурттакчызын ажылче хаара туткан. Олар полиэтилен материалдан кылган суг агар хоорзалар турар онгарларны казып, санитарлыг девискээрни улгаттырып, хыналда-эрттирилге пунктузунуң таваан салып, чаа суг сордурар херекселди солуп, тудуг-эптелге ажылдарын уламчылап турар. Ийги ээлчегниң суг арыглаар станцияга чедир 2,5 хире километр узун черни казар.

рын айтырыглар эгелээн. 1960 чылдарда туткан суг сордурар пунктуңуң, суурнуң суг дамчыдар четкизиниң хоорзалары болгаш өске-даа дериг-херексели эргилээнинден 2017 чылдың апрель айда үрелиишкен соонда, Хову-Аксының чаагайжыды туткан бажыңнарын суг-биле хандырылганынга үзүктелиишкеннер бо-ла болур апарган. Одалга сезону эгелей бээр-ге, суг талазы-биле байдал чүгээртеп келир. Ол төнөргө-ле, суг хандырылганы "аскай" бээр — деп, Игорь Енушкевич чугаалаан.

Чурттакчы чоннуң ажыглаан коммунал ачы-дуза хандырылганы дээш өрөзи база элээн хей. Ук бүдүрүлгедэ тус черниң 25 чурттакчызы ажылдап турар.

ИЖЕР АРГА ЧОК ХИРЛИГ

Хей ажы-төлдүг ава, төп ном саңының библиотекары Айлана Соян: "Суувус ижер арга чок хирлиг, сарыг өңүг турду. Изиг сугну өжүрүптөргө, бичии чүгээртеп, бораң апарганы олду. Изиг суг оон-даа хирлиг. Кышкы үеде байдал экижи

хоорзалары үргүлчү тунуп, оларны тудуштурган черлеринден хирлиг болгаш чыдыг суг системдан агып үнүп турар.

Канализация талазы-биле телевилел-дөзевилел документацияны чагаан, 2024 чылда артынчылар чыыр, арыглаар болгаш суг бадырар бүдүрүлгенин тудуу планнаттыган.

СУД ШИИТПИРИН МАНАП...

Дараазында ийи чыл бурунгаар чаагайжыды туттунган үш каът бажыңнарның чурттакчылары квартираларында соңгалары тигленгени, агаар кириер система чогу база линолеумну кандыгдаа чылыглаашкын чокка бетон кырынга чатканы дээш хомудалдарны кириген. Ооң уржундан бажыңнар соок. Регионун тудуг яамызының төлээлери

га чок экспертизаны база чоруткан. Ам чүгле суд шийтипирин манап, соңгаларны шын салып, агаар кириер херекселди тургузуп бээринге идегээр-дир бис.

ЧОННУҢ ҮНҮН ДЫҢНААР

Эрге-чагырга органнары болгаш ажил-агый организациялары-биле айтырыгларны шийтирлеп шыдавайн барганда, хамаатылар Улусчу фронтунун тус чер салбырынга делеглерни болгаш хомудалдарны кирип, дуза дилей бээр таварылгалар бистиң республикада ховар звес.

Улусчу фронтунун регионалдыг салбырының күүсекчи комитетинин удуртукчузу Саима Далчин кожуунун социал-экономика хөгжүлдээзинин планының сайгарылгазынга

тарны шын звес демдеглээн.

Бо частырыгны республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызы "эскербейн" барган. Ашталга ажилдарын чорударының мурнунда, эриктиң бойдустан бүдүш байдалын шинчилээр ужурулг турган. Ону кылбайн, ашталга ажилдарын эгелээн. Бо ажилдарын база хажыдышкыннар-биле чоруткан. Хемнер унун аштаарда, тускай салдар кырынга машина-техниканы тургузар ужурулг. А Тоора-Хемге эриктен тракторлар-биле буза үстүрүп турган. Эксперттерниң, прокуратураның, судтун хыналдалары чурттакчыларның барымдааларын бадыткаан. Ынчангаш федералдыг программаның күүселдэзин ара соксаткан. Кожуунга чугула телевилелдин сайгарылгазынга хей-ниитиниң киржилгези чугула дээрзин бо чүүл бадыткап турар.

ХӨЙ-НИИТИ ЧӨВҮЛЕЛИН ТУРГУЗАР

Хову-Аксы сумузунун хей-ниити идепкейжизи Конгар Кылан-оол "Тывакобальт" комбинаттын хоочуннары шахтерлар, инженерлер, лаборантыларның саналын дыңнап

көөрүн чугулалап демдеглээн. Чүге дизе амгы боттанып турар телевилелди эксперттер "чиг" деп санап турар.

Хурал үезинде комбинаттын хоочуну суг деңнелин өйлээр тудугну кылыр деп саналды кириген. Ону боттандырырга база ла звээш звес акша-тегерик негеттинер. Ол дээрге гидротехниктиг тудуг кылыр талазы-биле телевилелди чагыдар, суг деңнели өйлээр тудугну тургузар. Тус черниң чурттакчылары нарын айтырыгларының дөзүн эки билирин Конгар Кылан-оол айыткан. Ол ышкаш кожуунун чидиг айтырыгларын хыналдага ап, хайгаараар талазы-биле хей-ниити чөвүлелин тургузарын ол саналдаан.

УЛУСЧУ ФРОНТУНУҢ ХЫНАЛДАЗЫНДА

Улусчу фронтунун регионалдыг ажилчын бөлүмүнүн удуртукчузу Александр Буланкин ажилчын сургакчылаашкынны түңнээн.

— Квартираларже киргеш, сугнуң кайы хире хирлиин көрдүм. Крандан агыска сугнуң өңү бораң. Телевилелди кылган Санкт-Петербургтун НПК ТИМ компаниязы экспертизаны

раларына чурттаар арга чок болурга, хөлезиге дужаап турар.

Суму кыдыында бок төгеринге көрдүмдээн черде овааланы берген тудуг боюнга хамаарыштыр кожуунун чагырга даргазының амыдырал-хандырылга талазы-биле ораакчызы ону ынаар төккөн улусту тутпаан шаанда, чогуур хемчеглер алыр арга чок деп айытты. Кадыг артынчылар шыгжаар полигон хаагыг, ынчангаш чөпшээрел херек. Ол чер муниципалитетке звес, а федералдыг өнчүге хамааржыр деп база билдинди.

"Тывакобальт" хагдынган соонда чеже үе эрткен-дир. Бо хүнге дээр канализация Элегес хемче кандыг-даа арыглаашкын чокка агып бадып турар. Бо айтырыгны чүге моон мурнунда-ла

шиитпирлевээн деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп келир.

Арга-сүме солчулгазының үезинде кожуунун идепкейжилери бо чидиг айтырыгларын хыналдага ап, хайгаараар талазы-биле хей-ниити чөвүлелин тургузар деп, Конгар Кылан-оолдун саналын чүүлдүгүндүм.

Тус черниң чурттакчылары, ылаңгыя хоочун специалистери үстүндө көдүргөн чидиг

дагыныкчы организация тудуг ажилдарында четпестерни суд шийтипир-биле эдер болганын дыңнаткан.

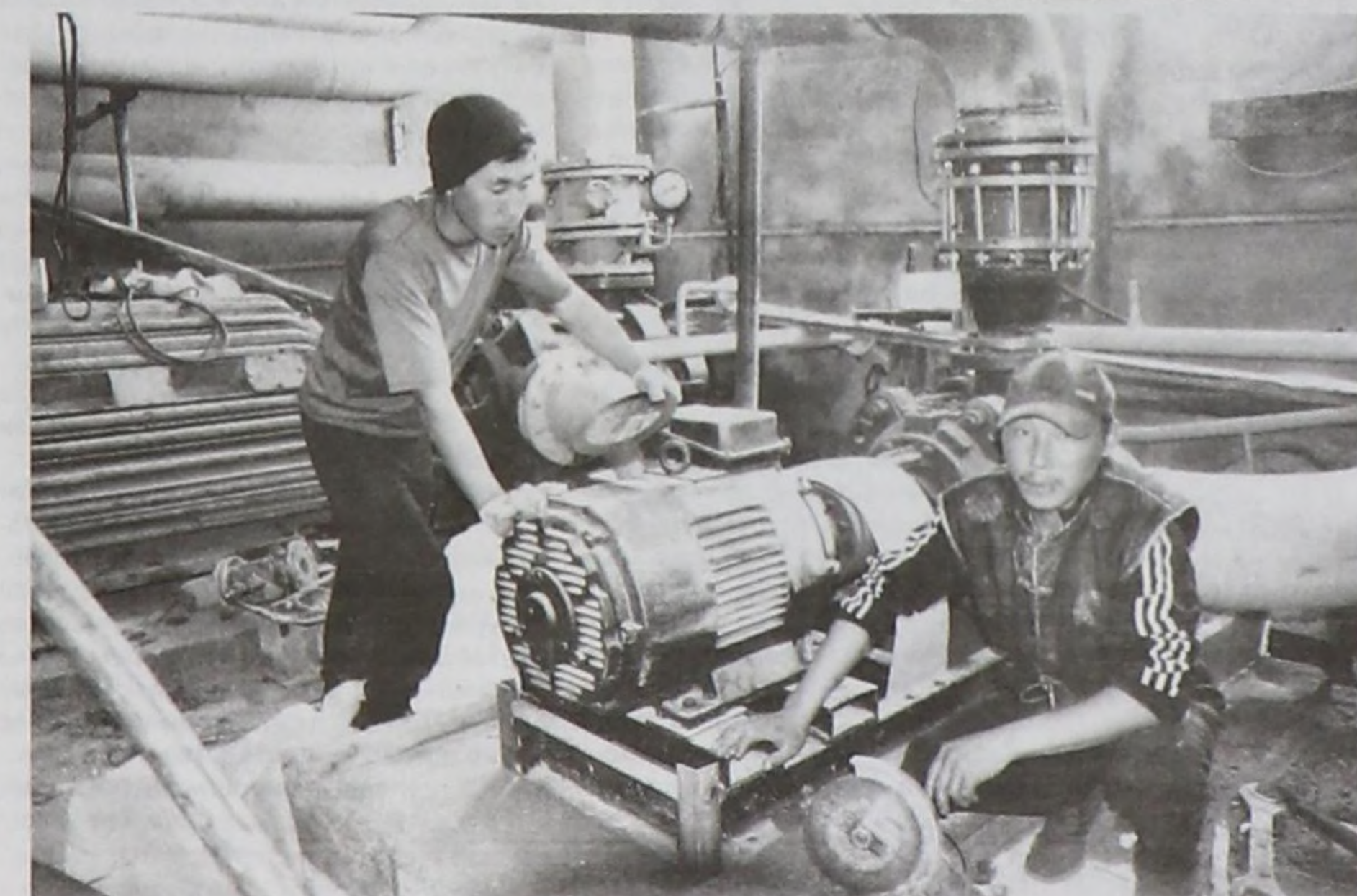
Хову-Аксы суурнуң үш каът бажыңнарын "Суугу" КХН туткан, ооң девискээрин база чаагайжыткан.

Мир 31/3 кудумчузунда чаагайжыттыг бажыңның чурттакчызы Чейнеш Дембирел 2019 чылдың декабрь 28-те көжүп кирген.

— Квартиравыс дыка соок, агаар кириер херексел чок болгаш өрээлдер чыдып турар. 2020 чылда чазын соңгаларывыс буступ эгелээн. Бетон шаланы дескилеп, чылыглавайн-даа кырындан линолеумну чаткан. "Суугу" тудуг организациязынче хомудал кириеривиске, херекке албаан. Чурттакчылар демне-жип алгаш, судче билдириш-киннерни чагырга чери таварыштыр кириген. Үшкү каъттын квартираларының дээвиер, ханалары шупту дүдүк. Хамаарыл-

чурттакчылар ортузунга хей-ниити дыңнаашкыннарын чорудар ужурулг дээрзин демдеглээн. Чижек кылдыр Тожуда Тоора-Хем хемниң кожуун төвү Тоора-Хем суурнуң чанында адырының унун аштаар талазы-биле телевилелди ол кириген. Тоора-Хем суур дужунга ажилдарны херек кырында чорудуп кириптерге, суурнуң чурттакчылары ол телевилел дугайында ам кээп билип кааш, удурланып үнгеннер. Хемниң адырын аштап кааптар болза, чавыс черлерде бажыңнары Тоора-Хемниң суу хөмө ап кээр деп олар чугаалап турганнар.

Сайгарылга прокуратура органнарынга четкен, телевилелди ажилдап кылганында болгаш херек кырында боттандырып турганында четпестер илерээн. Телевилелди ажилдап кылган компания тахеометриктиг хем-чээшкыннерни кыжын харлыгга чоруткан болгаш, Тоора-Хемниң унунда аштаар ужурулг участок-

эрткен болду. Ынчалза-даа хурал үезинде "Тывакобальт" комбинатында ажилдап турган хоочун специалистер суг деңнели таарыштырар тудуг херек дээрзин айыттылар. Суг сордурар пунктуну бо күзүн доозуп, ажылгалче кириген соонда, чүгле ынчан сугнуң шынарын көрүп болур.

Ийги айтырыгга хамаарыштыр үш каът бажыңнары туткан дагыныкчы организация оран-саваны телевилел езугаар туткан болду. Ынчап кээрге, күрүне экспертизанын болгаш телевилел кылганнарга айтырыг тургустунар. Агаар кириер дериг-херексел чокта, дүдүк тыптыр, ооң уржундан улус аарыыр. Чурттакчылар ону доктаамал чугайлаар ужурга таваржып турар. Оларның чамдыызы кварти-

айтырыгларны шийтирлээр дээш арга-дуржулгазы-биле үлежи, кожуунун амыдырал-хандырылгазын чугула телевилелдерни кылып база боттанып турар үеде хынаар аралыг апаар. Олар нарын айтырыгларны иштинден эки билер болгай. Экспертиза эрттирип турар үеде оларның санал-аналын база өөренип көөр турган — деп, ол чугаалады.

Ниити-российжи улусчу фронтунун Тывада салбыры тус черниң идепкейжилеринден чөвүлел тургузар саналды деткип, чуртталга-коммунал ажил-агыйының нарын айтырыгларын шийтирлээр арга-ларны тывар дээш, чагырга, хамаарылгалыг яамылар-биле сырый харылзааны тудуп, шыңгыы хыналдага алган.

Арыннарны Шеңне ХОВАЛЫГ белеткээн.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Өөредилге болгаш эртем

«СИРИУС» ТЫВАГА АЖЫТТЫНАР БЕ?

РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң эгелээшкини-биле 2014 чылда Сочи хоорайга «Талант болгаш чедишкен» фондузу «Сириус» өөредилге төвүн ажиткан. РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем, Спорт, Культура яамыларының деткимчези болгаш угланышкыны-биле ук төп ажылын чорудуп турар.

Уран чүүлге, спортка, эртем ажылынга, техниктиг чогаадыкчы ажылдарга салым-чаяанныг уругларны илередип тыпкаш, оларны хөгжүдүп сайырадыры – «Сириус» өөредилге төвүнүн кол сорулгазы.

Ук төп ажылын бүдүн чыл иштинде чорудуп турар. Уругларның төпке чурттаары болгаш аай-дедир оруунун өртээ халас. Ай санында «Сириуска» 10-17 хар назылыг 800 уруг Россияның аңгы-аңгы регионнарындан өөренип кээп турар. Оларны 100 ажыг башкы болгаш тренерлер үдеп келгеш, Төпке билин бедидип ап турар. «Сириуста» Россияның эң-не шыырак дээң дээди категорияның башкылары болгаш уран чүүлдүн, спорттун алдарлыг ажилдакчылары ажылдап турар. Ниити школа программанын болгаш кижиги бүрүзү салым-чаяанының аайы-биле кичээлдерни, мастер-класстарны 24 хонуктун дургузунда эртер. Өөредилгеден аңгыда, ажыктыг ужуражылгалар, эмнээр про-

цедуралар, чогаадыкчы кезээлер база программанын бар.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Солаңгы Тамчай Тывага «Сириус» ыш-каш төп ажыдарының дугайында корреспондентилерге медеглээн.

– 2017 чылда РФ-тиң Президентизи Владимир Путин Сочи хоорайда «Сириус» өөредилге төвү дег төптерни Россияның регионнарынга ажыдарының дугайында чугаалаан турган. Шак ыңдыг төптер 2021 чылда бүдүн чуртта 55 чеде берген. Регион бүрүзүңе «Сириуска» демей төптер ажиттынган турар ужурлуг. 2019 чылда Татьяна Санчаа, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды тургаш, ТР-ниң Чазак деңнелинге июнь 25-те Тывага «Сириус» ыш-каш төптү ажыдар дугайында болгаш ук төп Тываның күрүне лицейиниң баазазына турар деп бадыткааш, күрүне лицейинге ол чылын 5-ки классчылар хүлээвес деп дугурушкан турган.

Күрүне лицейиниң директору болгаш башкылары чылдың-на Сочи хоорайда «Сириус» өөредилге төвүндөн дуржулга алыры-биле, сургакчылаашкыннарны кылып, регионга ыңдыг төп ажыдар сорулга-биле чогуур ажылдарны чорудуп турган. ТР-ниң Баштыңының даалгазы-биле ол ажылдарны уламчылаар ужурлуг бис.

2021 чылдың январьда ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип эгелээш, чаа өөреникчилер хүлээвес деп дарганың даалгазын ук лицейиниң директору хажытканы билдинген. Эрткен чылын күрүне лицейинче кирип алган уруглар ам чаа өөредилге чылында 6-гы классче шилчээн. Бо үеде лицейде өөренип турар уруглар өөредилгезин уламчылаар, оон лицейден доозуп үнер. Лицейни кым-даа хаар, дүжүрер дивейн турар, шупту уруглар аттестаттарын холга алыр. Лицейни өскерттир, чаартыр дугайында чугаа турбаан.

Кожууннарны кезип, спортка, уран чүүлге, эртем ажылынга сонугалдыг, салым-чаяанныг уругларны тодарадыр. Тус черде коллегалар-биле ужуражып, ажылдарны чорудар ужурлуг бис. Ам бо үеде чидиг айтырывыс дээрге, Россия чергелиг олимпиадаларже уругларны белеткээр.

Күрүне-даа лицейинче, республика-даа лицейинче уругларны хүлээп алыры демей. Ынчалза-даа күрүне лицейинче бо чылдан эгелеп уруглар хүлээп алырын соксадыр. А чаа ажиттынар төпке уругларны тускай комиссия кожуннарга, суурларга баргаш, тодарадып тыпкаш, баштай республика чергелиг, оон Россия чергелиг олимпиадаларга белет-

кээр. Шилиттинген ажы-төл боттарының суурларынга, школаларынга биезги дег өөренир, ынчалза-даа кезек үениң дургузунда күрүне лицейинге өөренир, билиг бедидер аргалыг болур. 20 хире хонуктун дургузунда спортка, уран чүүлге, эртемге салым-чаяанныг уруглар Тываның күрүне университетиниң болгаш күрүне лицейиниң дээш, өске-даа шыырак башкыларга кээп өөренир аргалыг болур. Күрүне лицейиниң башкылары ажылын уламчылаар, өскерилге турбас. Ажыл чок артар башкылар деп чүүл турбас. Мээң бодап турарым-биле алырга, коллегалар салым-чаяанныг уругларны илередип тодарадыр дээш ажылдаар ужурлуг – деп, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Солаңгы Тамчай чугаалаан.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Солаңгы Тамчайның медеглээни-биле алырга, чоокку чылдарда Тывага «Сириус» ыш-каш төп ажиттынар.

Губернатор төлөвилели

ӨГ-БҮЛЕ БҮРҮЗҮНГЕ ДЭЭДИ ЭРТЕМНИГЛЕР КӨВҮДЭЭР-ЛЕ БОЛЗУНАМ!

«Өг-бүле бүрүзүңе дээди эртемниг уруг» төлөвилелди боттандырып эгелээрде, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге кол кичээңгейни углаан турган. Чүге дизе хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң бир уруу дээди өөредилге черинге тускай мергежилди чедип алыр болза, өске кады төрээңнерин бут кырынга тургусчуп, төрээң чериниң сайзыралына үлүүн кирип чоруй баар деп санааны ол. Ынчангаш 2014 чылда «Өг-бүле бүрүзүңе дээди эртемниг уруг» губернатор төлөвилелди республикага эгелеп, ону амыдыралга боттандыраарының арга-хевирлерин ажылдап кылыр даалганы республиканың Өөредилге яамызынга ТР-ниң ынчангы Баштыңы берген турган.

Бо төлөвилелдиң боттанышкынының дугайында Тыва Республиканың күрүнениң бюджеттиг өөредилге албанының немелде өөредилге чери «Республиканың профессионалдыг өөредилге төвүнүн» даргазының оралакчысы Чодураа Куулар-биле чугаалаштым.

– Бо үениң дургузунда губернатор төлөвилелиниң негелделери чаартынып, өскерилгелерни кириген. Оон мурнунда төлөвилелге школаның чүгле доозукчу класстар өөреникчилерин кириштирер турган болза, 2018 чылдан эгелеп төлөвилел киржикчилериниң бөлүүн улгаттырып, ынаар школа өөреникчилерин хаара туткан. Губернатор төлөвилелиниң боттанышкыны-биле чүгле дужаап киреринге тускай белеткелди эвес, а өөредилге чылдарында социал үделгелиг деткимчени көргүзүп турар апарган.

Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерден өөреникчилерге, школа назыны четпээңнерге, ортумак тускай өөредилге чериниң болгаш дээди өөредилге чериниң студентилеринге социал угланышкынныг дузаны көргүзүп турар.

Ук төлөвилелге киржирде, чогуур документиленни күзүн дужаар. Көдээ школаларда кайы өг-бүлениң, кайы уруу киржип болурун колдуунда башкылары билир боор. Ынчангаш башкылар баш удур-ла социал байдалын болгаш уругнуң өөредилгезинче кичээңгейни салып тургаш кириштирер.

Төлөвилел эгелээңден бээр элээн каш чыл эртсе-даа, ажылын ам-даа уламчылавышаан. Төлөвилелде киржип турар уруглар материалдыг дузаны чогуур өй-шаанда ап турар. Дээди өөредилге черин дооскаш, ажылга тургустунуп алырынга чедир хайгаараар бис. Өөредилгезин дооскаш, мергежилиниң аайы-биле аңгы-аңгы адырларда ажылдап чоруур уруглар хөй. Яамыларда-даа, школаларда-даа, техникумнарда-даа ажылдап турарлары бар – дээш, Чодураа Куулар элээн каш уругларны санап адады.

Оларның бирээзи Каа-Хем кожунунуң Сарыг-Сеп суурда техникумда башкылап чоруур Сайыраана Дондуп-биле чугаалаштым.

– Өвүр кожунунуң Чаа-Суур ортумак школынын 2014 чылда дооскаш, Тываның күрүне университетиниң көдээ ажыл-агый факультетиниң технология салбырын доостум. Өг-бүлөвисте 3 кады төрээңниң эң улуу мен. Ортунуев мээң ажылдап турарым техникумда 2 дугаар курсту, а хеймеривис бо чылын 7-ги

классты доостулар. Авам кадынының аайы-биле инвалид, а ачам ажыл чок. Өөренип турган үемде социалдыг, материалдыг төлөвирлерни болгаш «4», «5» демдектерге өөрөңгени дээш, хөй-ниитижи дээш стипендияларны ап турдум. Студент кижиге күрүнениң деткимче акшаларын алырга, дыка эки чорду. Амгы үеде Сарыг-Септе өг-бүлелиг, 3 ажы-төлдүг ажылдап, амыдырап, чурттап чор мен – деп чугаалады.

Оон ыңай Барыин-Хемчик кожунунуң Кызыл-Мажалыктың 1 дугаар школынын доозукчузу Айрана Иргит-биле база харылзаштым.

– 2015 чылда школыны дооскаш, Тываның күрүне университетинче дужаарымга, баллдарым четпейн барган. Ынчангаш Кызылдың башкы колледжиниң эге класстар салбырынче киргеш, доозуп алдым. Колледжити доозуп турумда, башкыларым мени «Өг-бүле бүрүзүңе дээди эртемниг уруг» деп төлөвилелче киригеш, Алтайның күрүнениң башкы университетинче өөренир кылдыр сүмелеп чоруткан. Амгы үеде ук университетте 1 дугаар курста өөренип турар мен. Дөрт кады төрээңниң эң хеймери мен. Акыларым, угбаларымда дээди эртемниг кижиге чок

турган. Ачавыс бистиң аравыста чок. Бичии турувуста-ла «бурганнай» берген. Ачавыс бисти чааскаан азырап, кижизиткен. Ачавыс ам 62 харлыг. Ол 3 дугаар бөлүктүн инвалиди. Университетче дужаап кирип алгаш, 20 муң рубль акша деткимчени күрүнеден алдым. Сессияларымны эки хаап алдым. Стипендияларым каттышкаш ниитизи-биле 12 муң рубль чеде бээр чорду. Оң кырындан азырадыкчызын чидирген деп акшаы база ап турар мен.

Бичиимден тура-ла черле башкы болуксаар чораан мен. Эге класстарга башкым Антонина Реповна Саая турган. Башкымның кичээлдерин улуг сонугал-биле дыңнаар чордум. Кичээлдер соонда бажыңга келгеш, ойнаарактарымны чыскаап алгаш, башкымны өттүнүп кириптер турдум. Башкымның хол-будун канчаар шимчедиринден эгелээш, дыка демей кылдыр өттүнөр чораан мен. Ынчан-на башкы болур күзеп меңээ төрүттүнген. Мээң чашкы шаамда күзелимниң боттанырынга «Өг-бүле бүрүзүңе дээди эртемниг уруг» губернатор төлөвилели улуг деткимче, дуза болду – деп, 1-ги курсчу Айрана өөрээң сеткилин илеретти.

«Өг-бүле бүрүзүңе дээди эртемниг уруг» губернатор төлөвилелиниң боттанышкыны эки үре-түңнелдерлиг дээрзин амыдырал ам-даа бадыткаар деп бүзүрээр-дир мен. Чүге дээрге чылдан чылче дээди эртемниг уругларның саны улам көвүдөп, өг-бүле бүрүзүңе чаңгыс эвес, а каш-даа дээди эртемниг уруг бар апар дээрзинге идегедим.

Чуруктарны маадырларның архивинден алган.

Социал айтырыглар

СЕТКИЛИНИҢ ЧЫЛЫЫН ӨРГҮП ЧОРУУР

Июнь 8 – Социал ажылдакчының хүнү. Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав ХОВАЛЫГ социал ажылдакчыларга байыр чедирген:

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Социал адырда ажылдап, сеткилиниң чылыын улуска харам чокка өргүп чоруур кижилерге профессионал байырлалы-биле байыр чедирип тур мен!

Бөгүн Тываның чурттакчы чонунуң социал камгалагының системасында 2 муң ажыг кижиге ажылдап чоруур. Социал деткимчениң янзы-бүрү хемчеглеринге республиканың он-он муң чурттакчылары хара туттунган. Социал ажылдакчыларның ажылынга бердингениниң ачызында Тывада хамаатыларның социал деткимчезинче угланган федералдыг болгаш регионалдыг программалар чедишкениниң боттанып турар.

Хүн бүрүде силер хандырылганы кошкак, назыдап-кыраан база бертик-межел кижилерге дузагажып, бистиң ниитилеливисти чырык-чаагай, буянның кылып чоруур силер.

Силер бүгүдөгү быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, өз-бүлөгө чаагай чорукту, моон ыңайгы чедишкенин күзедим!

ХООЧУННУҢ БАЖЫҢЫН СЕПТЭЭН

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болгаш инвалидтери амыдырал-чуртталгазында социал айтырыгларын шиитпирлеп алырынга бо-ла бергедежи бээрлер. Ыяш-дажын чарып алыры, соңгаларын чууру, чурттаар оран-савазынга септелге ажылы кылыры дээш оон-даа өске. Бо таварылгада оларга социал ажылдакчылар деткимчезин көргүзүп чедип кээрлер.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының тургускан мобилдиг бригадалары 2020 чылдан тура бо ажылды чорудуп эгелзэн. Ооң кол сорулгазы – хоочунну чүгле хайгаарап чедер эвес, ол ажылды доктаамал чорудары.

Республикада амыдырап-чурттап турар дайын киржикчилери болгаш инвалидтер бүрүзүгө шеф ажылын чорударын социал албан черлеринде организаап турар.

ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика яамызының төлээлери "Деткимче" төптүң ажылдакчылары-биле каттай май байырлалдарында Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Георгий Абросимовтун бажыңын септээр ажылга киришкенер. Олар Георгий Васильевич-биле септелге чорударының дугайында айтырыгны баш бурунгаар дугуржуп алганнар.

Олар хоочуннуң бажыңының ханаларын дескилеп, обойлар чыпшырып, эжикте-

рин болгаш плитустарын солаан. Септелге ажылы ындыг аар эвес-даа болза, аңаа тодаргай арга-мергежил херек дээрзин социал ажылдакчылар чугаалаан.

"ДЕТКИМЧЕНИҢ" БУЯННЫҢ ИШЧИЛЕРИ

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың февраль 13-те үнген 85 дугаарлыг доктаалы езугаар Тыва Республиканың "Деткимче" аттыг чоннуң социал хандырылга төвү тургустунган.

"Деткимче" төвүн аңгы-аңгы чылдарда Сергей Иргитович Суге-Маадыр, Алексей Мурзынаевич Ондар, Розалия Васильевна Енаа, Баазанчав Аркадьевич Чигжит директорлап ажылдаан. 2007 чылдан тура бо хүнге чедир төптүң директору Буян Богбалдайович Ооржак.

Төптү социал деткимче негеттинип турар хамаатыларга комплекстиг социал хандырылга көргүзөр албан чери кылдыр тургускан. Ол дээрже амыдыралында берге байдалдарга таварышкан хамаатыларның эргелеринин болгаш сонугалдарының хоойлу-дүрүмүн боттандыраарыга дуза кадары, социал болгаш материалдыг байдалын экижидип алырынга өй-шаанда мергежилдиг деткимчени көргүзери-дир.

Бо хүнде Төптүң составында 3 тургузуглук кезек бар (назылап кыраан хамаатыларны болгаш инвалидтерни бажыңнарынга социал деткимче көргүзөр салбыр, назылап кырааннарга социал деткимче болгаш инвалидтерге социал келдередилге салбыры, доктаамал чурттаар чери чок хамаатыларга түр үеде чурттаар салбыр) база янзы-бүрү социал деткимче көргүзөр ажыл-албаннар, ол дээрже "Мобилдиг бригада", "Социал такси", "Көжүп чоруур консультация пунктузу", Инвалидтерни бажыңнарынга хайгаараар ажыл-албан-дыр.

Назылап кыраан хамаатыларга социал деткимче болгаш инвалидтерге социал келдередилге салбыры 2018 чылдың апрель 28-те ажиттыгган. Ында назылап кыраан хамаатыларның болгаш инвалидтерниң кадыкшылдыг быжыг-лаарына, идепкейлиг амыдыралды хевирлээринге келдередилгелиг болгаш кадыкшыдылгалыг хемчеглер көрдүнгөн.

Социал адырның специалистери хоорайның девискээринде чурттап турар инвалидтерге болгаш назылап кыраан хамаатыларга социал хандырылга негеттинип турарын илередип тывар база чурттакчы чонга медээ дыңнадыр сорулга-биле патронаж ажылдарын чорудуп турар. Тайылбыр ажылының угла-нышкыны колдуунда кадыкшылының байдалы кызыгаарлыг хамаатыларга боттарының эрге-ажыын, чиигелделер болгаш аргаларының дугайында бүрүн медээни ап болурунче угланган, ол ышкаш социал келдередилге алырда, кайнаар баары дээн ышкаш.

"Деткимче" төвүнүң кол сорулгазы – доктаамал чурттаар чери чок база кылыр ажыл чок хамаатыларга социал келдере-

дилге. 2003 чылдан тура Төпте назылап кыраан хамаатыларга, инвалидтерге база доктаамал чурттаар чери чок хамаатыларга түр үеде амыдырап-чуртаар салбыр ажылдап турар.

Келдередилге төвүгө чүгле 6 ай чурттаар. Оон ыңай ында доктаамал чурттаар чери чок хамаатыларга "Идегел" кичээлдерин эрттирип турар. Ооң сорулгазы – доктаамал чурттаар чери чок хамаатыларга дүрген дуза көргүзери, социал адаптацияны эртип алырын болгаш келдередилгени чедип алыры, ниитилелде эки амыдыралче дедир эглип келири.

"Деткимче" комплекстиг социал төптүң 2021 чылда ажыл-чорудулгазының кол угланышкыны улуг назылыг кырган-ава, кырган-ачаларның амыдыралының шы-

нарын бедидеринче, бир-ле дугаарында шынарлыг социал хандырылганын көрдүнгөн. Социал деткимче көргүзери бо хүнде эң-не нептеренгей дуза-дыр. Социал хандырылгалар шупту салбырларда ажылдап турар, чүге дизе хандырылга ап турар хамаатыларның хөй кезин чыдар болгаш кадыкшылының байдалы-биле шимчээр берге хамаатылар хамааржыр. Назылап кыраан кижилер амыдыралына кызыгаарлыг-даа болза, идепкей чок чуртталга тудар орунуга, хөй шимчеп, чаа чүүлдерге чүткүлдүг болурун улуг назылыг кижилерге билиндирер болза эки.

2021 чылдың бирги чартыында ниитизи-биле 417 кижиге дузаны чедирген. Эрткен чылга деңнээрже, социал дуза ажылдакчыларының саны 6,7 хуу эвээжзэн. Ооң чылдагааны коронавирус инфекциясының санитар-эпидемиологтук байдалы болгаш кызыгаарлаашкыннар, тодаргай чурттаар чери чок кижилер санының эвээжзени.

Улгады берген болгаш кады кызыгаарлыг кижилерге социал хандырылга килдизи 2021 чылдың 1-ги кварталында 139 дуза алыкчыларына бажыңыга баргаш, дузаны чедирген. Херек кырында учетта 128 кижиге бар. Ниитизи-биле 30 үнүүшкүнүг хемчеглерни кылган.

Январьның дыштаныр хүннеринде аш-чем, бирги хереглелдин барааннарын чедирип, эмнер садып берип, чурттап олулар черин аштап-арыглап, богун үндүр төп, печказын одап, хүлүн үндүрүп, ыяжын белеткеп дөртөн үш социал дуза алыкчыларына дузаны чедирген. Оларның 2-зи Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, 1-зи Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну, 1-зи чок болган Ада-чурттуң Улуг дайынының өөнүң ишти, он дөртү 1-ги бөлүктүн инвалиди, 10-у 2-ги бөлүктүн инвалиди, он бежи чааскаан чурттап турар пенсия назылыг кижилер.

Арынны Чыжыргана СААЯ
белеткзэн.

Күш-ажылдың кижизи

Тыва телевидениениң 55 чыл оюнга

ТЫВА – ДЕЛЕГЕЙДЕ ДЫВААЖАҢ ОРАНЫ

Эрткен чүс чылдың бе-
жен чылдарында Совет
чурттуң улуг хоорайларынга
телетөптөр, телестудиялар
тургустунуп ажилдап эгелзэн.
1960 чылдар ортаа үезинде,
ылаңгыя Сибирьниң улуг
хоорайларынга телевидение
массалыг калбак хөгжүлдени
ала берген үе.

1966 чылда Азия диптиң
төвүнде чурттап чоруур бурунгу
көшкүн тыва чоннуң амыдыра-
лынга телевизорларның ак-көк
экраннарындан тыва орус дыл-
дарга чергелештир медээлерни
номчуп, дамчыдып олурар кижилерни
боттарын көрбүшөөн, үнүн
дыңнаары телекөрүкчүлерге
элдептиг солун болуушкун болуп
турганы чугаажок. Тыва
чуртка телевидениениң ажил-
дай бергени чоннуң культу-
ра амыдыралының шапкын
хөгжүлдесинге улуг рольдуг
төгүлүг болуушкун болуп арт-
кан-даа.

Алды чыл ажилдааш хаг-
дыңган Алтай крайның Бийск
телевидениениң ажилдакчы-
лары солун-сеткүүлде чарлап-
дардан Тыва чуртунда телеви-
дение ажиттынар деп турарын
билип, дыңнап алгаш, ынчангы
телерадио комитетиниң дарга-
зы Н. Д. Ширипей, оралакчызы
С.Д. Маады олар-биле харыл-
заялып дугурушкан, алды чыл
телевидениеге ажилдапкан
опыт-дуржулгалыг телеоператор
В. Клиндухов, диктор С. Кондин-
кин, режиссер Г. Гаркавая, фото-
кинооператор Ю.А. Косарьков,
Абакандан: Н. Лысенко, А. Ко-
нушкин олар өг-бүлелери-биле
чедип келгеннер.

Бийскиден келген коллега-
лар «Тыва – это рай на земле»
– дээр улус, чүге дээрге Тыва
чуртунда аш-чем, идик-хеп
аймааның көвейин, өртектерниң
чиигин магадаарлар. «Бистиң
дүгдө көрбөзүс аш-чем, идик-
хеп аймаа мында кандызы-даа
бар-дыр» – дээр. Дөргүл-төрели,
таныш-көрүштери чагыдып ту-
рар хире, аш-чемни, идик-хепти
ол үеде модага турган кремплөн
материалды ролон-ропону-биле
посылкалап турган. Комитет дар-
газы Н.Д. Ширипей аэропорттан
машиналыг уткуп алганын бо-ла
сактып, өөрүп чугаалажыр улус.

Кезек када ийи ай хире
Кондинкиннерниң, Клиндухов-
тарның, Конушкиннерниң – өг-
бүлелери ажы-төлү-биле теле-
видениеге чурттап турган, оон
удаваанда, он айда, квартира-
ларны алгылаан. Ол үеде Ты-
вага тудуг индустриязы шапкын
хөгжүлдөп турган. Оларның
аразындан мээң коллегам С.Д.
Кондинкинге Кочетов кудумчу-
зунда ЗАГС турар бажындан
квартираны берген. «Авазы,
уруувус база ийи бодувус дөрт
кижиге 25 дөрбелчин метр
бажың арай бичии» – деп, Ра-
иса Борисовна бо-ла чугаалай
бээр чүве. Ооң-биле бир дугаар
хүнден-не чоок таныжа берген
бис. Ол наркология диспансе-
ринге дораан медсестралап
ажылдай берген кижиге.

С.Д. Кондинкин – хүндүлээчел
ажы-чаңыг, үнү аянныг чараш,
арай семирер эгелей берген,
ынчан-на чигир аарындан
эмнерни ижип чоруур кижиге.
Артында-ла «Телевидение,
радиога катый дикторлап ажил-
даары – мээң эң-не чырык
күзелим» – дээр, ажилынга
езулуг бердинген кижиге бол-
ган. «Телевидение, радиога
катый ажылы-биле чергелеш-
тир, телевидениениң профэви-
лел ажилын база кылыр дээш,
бодунуң кадыкшылын-даа бода-
вас, чаңгыс уруунуң кижизидил-
гезинче кизингей салыр үези-даа
чок кижиге-дир» – деп, өөнүң ишти
Раиса Борисовна комитет дар-
газынга хомудалын чугаалаан
соонда, ону чөпсүнгөш, чүгле те-
левидениеге ажилдазын дээш,
радио дикторунга Иван Бершан-
скийни удаваанда хүлээп алган.
Ол сайгарылга Сергей Дмитри-
евичке хомуданчыг болган,
ынчалза-даа радиога ында-хаа
ажылдавышаан турган.

Дикторларга чондан экини
күззэн чагаа, открыткалар чер-
ле келир боор чораан. Оларга
канчаар харылаар-харыла-
вазы диктор кижиниң бодунуң
хууда херээ. 1960-1970 чыл-
дарда Сергей Дмитриевич чон
ортузунга дыка солун, сураглыг,
аянныг диктор турган чүве.
«Бир ашак экран дамчыштыр
Кондинкинге кадайын хүннээш,
телевизорунуң экранынче
боолаан-дыр» дээр уткалыг дам-

чыыр чугаалар-даа дыңналып
турган үе.

1970 чылдар турган боор,
бир-ле катап коллегавыска аш-
чем суп каан бичежек посылка
келген, кызыл балык баштаан
аш-чемни Оля, мен үжелзэн
амырап «дойлапкан» бис. Ка-
йыын кым чорутканын коллега
ыттавааска, айтырбас-даа бис.
База бир катап бичежек посыл-
кажыгаш даштын эрттирилге
пунктузун дамчыштыр (почта
звес) чедип келген. Коллегавыс
оон арай сести бергеш, дедир
чорудупкан. Анаа звес амданныг
посылканың ээзи хенертен сту-
дияга чедип кээрин кым билген
боор, келзе-ле, Сергей Дмитри-
евичиден безин узун, бажының
эвээш дүктерин ийи талазында
өрээш, тейинде бөлүп алган,
күдер-шыраа-даа аажок орус
херээжен ийи талазында улуг
долу сумкаларлыг, янзы-бүрү
аш-чем дээжиниң кырында
свекла, морковь-даа бар.

Сергей Дмитриевичини көө-
рүмге, «аяс-кааң хүнде чаңнык
дүшкен» дээр ышкаш, сактырым-
га, олурган столунуң артынче
чавызап бады баргаш, арай
бичелей берген-даа ышкаш, ыт
чок олурза-ла, олур... Оля-би-
ле бис «сугга дүшкенде бызаа
сугжу» дээр ышкаш, белиңней
аарак тура халышкаш, шаавыс-
биле кара-даа болза шайывысты

хайындыргаш, хенертен келген
аалчывыска хүндүлөп сундувус.
Ол аразында бо келген кижини
каая, канчаар бис база үе орай-
тай берген-дир дээр үн чок ай-
тырыглар Оля-биле карактары-
выста билдинип турган. Сергей
Дмитриевич чонаада улус-чон-
биле эвилең-ээлдек чугаакыр
боду, ыт чок олуруп-ла берген,
элзэн үе эрткенде, удааш, чаа
оттуп келген кижиге-даа ышкаш,
шаг чогу кончуг, хөөнүг-хөөн чок
ам канчаар боор дээзизиге, келген
аалчызы-биле харын-даа чугаа-
лажы берди. Ол үеде Оля мени
коридорже үндүр имнепкеш:
«Ол-дур ам, мен база чугаалаан
болдур мен ийин, та кандыг
кижи чүве посылка ээзи деп,
ам канчаар бис че, бо киживис
өлүг-дириниң аразында олуруп
берди ышкашыл» – дээр, дедир-
ле өрзүлчө ыңай болду.

Харын-даа дамчыдылгал-
лар доосту бергенде, келген
аалчывыс олурга: «Че, Сер-
гей Дмитриевич, силерге борщ
хайындырып бээр дээр келдим
ийин» – дээр, ийи сумказынче
көре-дир. Коллегавыс олур-
гаш: «Мен силерни бажыңымга
аппарып шыдавас-тыр мен,
чүге дээрге ...» – дээр-ле, оон
адырлып алырын бодап «чогаа-
лын чогаадып» олуруп-олуруп,
менче чалынган карактары-биле
көргөш: «Боларны бажыңыңга

аппарып хондуруп көрөм, өршээп
көр, сени дилеп тур мен» – ди-
дир, ийи улуг долу сумкаларны
алыр кижиге бис үштүң аразында
чок, өрзүлчө артып калган...

Бажыңымга танывазывыс
«чаавайны» эдертип эккелгеш,
хире шаам-биле хүндүлөп хон-
дурган мен. Элдептиг, та чүнү
бодап алгаш келген кижиге ыйна-
ан. Ол ояар Сергей Дмитрие-
вич посылкалардан-даа хөңнү
калган, херээженнерден байыр
чедирген чагаа, открыткаларга-
даа харылаваас апарган ийин.

1970 чылдар ортаа үези эр-
тип турда Сергей Дмитриевич
кырган иези-биле артып калган,
өөнүң ишти уруу-биле тос-он
чыл иштинде соңгаар чоруй бар-
ган. Ооң ынак ажылы, кырган-
иези, коллегалары, даргалары
(А.С. Серен, В.В. Журавлев)
– бис шупту эки-бакты деңге
үлөжип, аңаа улуг деткимче,
чөлөңгил болуп чордувус. 1987
чылда Чүлдүм кудумчузунда 44
дугаар бажындан делгем кварти-
раны Сергей Дмитриевич алган.
Михаил Норбу баштаан теле-
видение хоочуннары көжүржүп
каан, ол үеде-ле коллегавыстың
кады элзэн кошкып эгелзэн,
өөнүң ишти харын-даа чед-
ип келген. Чаа алган делгем
бажыңыңга беш чыл ажыг чурт-
тап чорааш, эмнелгеге-ле чок
болган. Тыва телевидение,
радионун хөгжүлдесинге 26
чыл ажилдааш, балалбас исти
арттырган, Тыва АССР-ниң ал-
дарлыг артизи, СССР-ниң теле-
видение радиозунуң тергилни
демдектиң эдилекчизи, «XX чүс
чылда Тываның алдарлыг ки-
жилери» деп номда ады кирген.
Сергей Дмитриевич Кондинкин
1993 чылда 55 харлап алгаш,
«Тыва – это рай на земле» деп
бодунуң чугаалап чорааны Тыва
черге электен мөңгө уйгузун
удуй берген.

Тыва телевидениениң бир ду-
гаар хүнүнден тура кады ажил-
даан коллегам С.Д. Кондинкин
дугайында долу звес кыска
сактышыкым амдызында
доозулду.

Дыдый СОТПА,
КТРК-ның хоочуну,
телевидениениң тыва дылга
бирги диктору.

НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИҢ БОТТАНЫЛГАЗЫ

Тыва Республиканың Чазааның Аппарат ху-
ралына 2021 чылда национал төлевилелдерниң
боттанылганы дугайында айтырыгны чугаала-
шкан. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың
Чазааның бирги оралакчы даргазы А.В. Брокерт
кылган.

2020 чылда COVID-19-туң неглереп тарааны база
социал-экономикаг хөгжүлдениң чавызааны-биле
Россия Федерацияның Чазаа 2030 чылга чедир нацио-
нал төлевилелдерниң боттанылганын хуусааларын
узадырының дугайында иштипирни хүлээп алган.

Национал төлевилелдерниң боттанылганын
кол-кол көргүзүлгери болза, Россия Федерацияның
чурттакчы чонунуң санының турум өзүлдези, чурттаар
назынны 78 харга чедирери, күш-культура болгаш
спорт-биле холбаалыг кижилерниң үлүүн 70 хуу чедир
көвүдедири болгаш өске-даа айтырыглар-дыр.

Национал төлевилелдерни боттандыралыг
ниитизи-биле 4 264,2 сая рубльди угландыраар,
ооң иштинде: федералдыг бюджеттен – 4 138,6
сая, республика бюджетинден – 125,6 сая рубль.
Акшаландырышыкынның эң улуг хемчээли «Демогра-

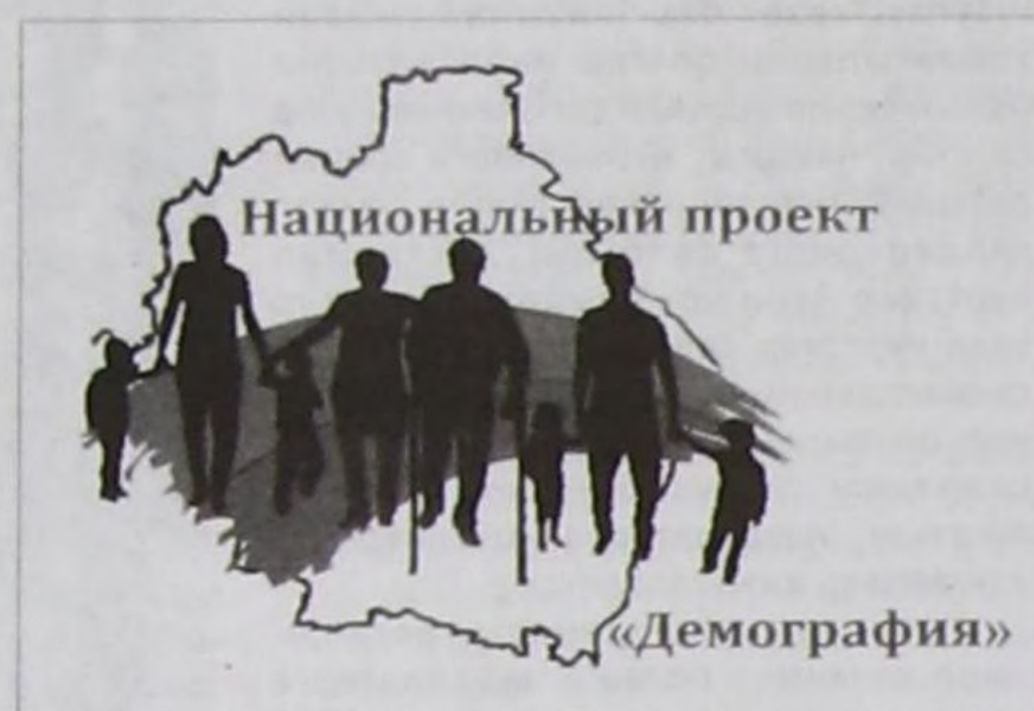
фия» национал төлевилелге онаажыр.

2021 чылда Тыва Республика чамдык чаа федерал-
дыг төлевилелдерге база ажил-хемчеглерге кирер
аргалыг болган.

Шак ынчалдыр республика «Экология» национал
төлевилелдиң «Арыг чурт» деп федералдыг төле-
вилелни кирген, аңаа дүүштүр 140,8 сая рубль ниити
түңге Чеди-Хөл кожуунда «Тыва кобальт» комбинаттың
артынчылар шыгжамырын рекультиваастаарының тала-
зы-биле ажилдар боттанып турар.

Комплекстиг тудугга көрдүнген чер участоктарын
инженерлиг инфраструктура-биле хандыраары-биле,
1 030,5 сая рубльди ынаар углаар, ооң иштинде 2021
чылда 68,9 сая рубль түңнүг акша-хөреңгини «Мурнуу»
микрорайонда 2-ги ээлчегниң инженер четкилериниң
тудуунче чорудар. 961,5 сая рубль түңнүг арткан
акша-төгерики 2023-2024 чылдарда Кызыл хоорайга
аарыглар дериглериниң тудуунче база чаартылганынче
углаары планнатынып турар.

«Делегей кооперациязы болгаш экспорт» национал
төлевилелдиң иштинге черлерниң суггадынче угланган
чаа хемчеглерни боттандыраар деп турар. Бо сорулга-

ларга федералдыг бюджеттен 25,7 сая рубльди углаар.
Амгы үеде Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый бол-
гаш аш-чем яамызы суггатчыдар деп турар черлерниң
баштайгы документилерин катап тургузарының талазы-
биле ажилдарны чорудуп турар.

А.ХЕРТЕК очулдурган.

20 чыл бурунгаар, 2000 чылдың июнь 12-де, тыва аас чогаалының сураглыг чыыкчызы, улусчу эмнээшкин база астрология талазы-биле шыырак билиг-лиг эртемден Дарыма Киш-Чалааевич Ондар 66 харлыында бистен ырап, өске өртемчейге аъттанган.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем архивинин эргелекчи-зи Василий Салчактың 2004 чылда бижээн үнелели:

О.К.-Ч. Дарыма чеден ажыг аңгы-аңгы чечен-мерген кижилериниң чеди муң ажыг аас чогаалының янзы-бүрү улуг-биче хевирлерин болгаш чүзүн-бүрү дыл, төөгү, этнография-биле холбашкан материалдарын үн тырттырар херекселге болгаш саазынга бижээш, арттырып каан.

Ол болза тоолдар, торулгалар, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар; алгыш-йөрээлдер, тывызыктар, ыр-кожамыктар, үлегер домктар, дүрген чугаалар; хамнарның онзагай аас чогаалы, аңчыларның солун чугаалары, черлер аттарының тывылган төөгүлери; кижиниң чаа төрүттүнүп чаяат-тынганындан эгелээш, ону сөөлгү орукче үдээринге чедир, ооң хүн бүрүде кылып чоруур ажил-амыдыралы-биле болгаш ажы-төлү, азыраан малы, аал-чурту, оран-делегейи-биле холбашкан чаңчыл-езуалдарга хамаарышкан материалдар; үнүштерден эм-таң кылырының чончу аргаларын мерген угаанның өгбелерден шижээдиң ап, кижиниң мага-бодунга, сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга сүзүк-биле деткимче көргүзериниң дугайында материалдар болур.

Оларның дээжилеринден Дарыма Киш-Чалааевич Ондар тыва улустун аас чогаалын чон ортузунга калбаа-биле нелтередири-биле, элээн хей номнарны: "Тыва улустун тывызыктары" (1968), "Тыва тоолдар" (Чедиги үндүрүлгези.

САЛГАЛДАРГА ҮҮЖЕ

1968), "О. Маңнайның тоолдары" (1971), "Демир-Шилги аъттыг Тевене мөгө" (1972), "Арзылаң-Мерген" (Ч.Ч. Куулар-биле, 1974), "Баазаңайның тоолдары" (1980), "Бора-Шокар аъттыг Боралдай-Мерген" (1982) деп чыындыларны белеткээн.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунга (ынчангыда – ТДЛТЭШ-ини) Бижимелдер шыгжамырынче Ондар Дарыманың кажан, каяа, кымдан үн тырттырар херекселге бижиткен болгаш саазынга чүгле бодунуң холу-биле бижээш, дужааган материалдары дыка хей.

Ында кайгамчык чеченнерниң болгаш янзы-бүрү медээлер берикчилериниң чүгле чамдызының аттары-биле таныжар болза мындыг:

Бай-Тайгадан Хертек Тойбу-Хаа, Мөңгүн-Тайгадан Ооржак Чанчы-Хөө, Барыын-Хемчиктен Күжүгет Дамбыра, Чөөн-Хемчиктен Чола Монгуш, Чеди-Хөлдөн Кыргыс Удугжу, Тере-Хөлдөн Кыргыс Сандак, Улуг-Хемден Баштак-оол Сарыг-Шыыр, Каа-Хемден Кол Овураш, Таңдыдан Кадыскын Куулар, Тожудан Бараан Хүрен, Эрзинден Ноозун Кыргыс болгаш Өвүрден Шойдак Маргарита олар-дыр.

Ондар Дарыма – Тыва чуртувустун кайгамчыктыг улузунуң бирээзи. Ол эдер-жип-ужуражып чораан чечен-мергеннери ышкаш, ус-шевер, чуруттунар, дошпуурулар, хомустаар, хөөмейлээр, чогаадыкчы, башкы, эмчи, аш-чем кылганда, тергип амдангы кылыр – амгы үениң чечен-мерген кижизи чораан.

Тываның улустун хөөмейжизи, Россия Федерациязының алдарлыг артизи Коңгар-оол Ондарның сактыышкыны:

Мен ажылымның аайы-биле даштыкы чурттарга бо-ла баргылаар кижжи мен. 1992 чылдан бээр Америкаже чоруп эгелээш, ында "Тываның өңүктери" бөлүктүн даргазы Ральф Лейтон-биле бо-ла ужуражып мен. Алыс төөгүзүн ап келирге, бир дугаар "Тываның өңүктери"-биле харылзажып эгелээн кижжи Ондар Киш-Чалааевич болуп турар. Бо тускай ниитилелдин тургузукчуларының бирээзи улуг эртемден, делегей чергелиг физик, Нобель аттыг шаңналдың лауреады Ричард Фейнман

турган. Ол филателист (маркалар чыыр коллекционер кижжи) болгаш ТАР-ның ховар маркаларын чыып чораан.

Тыва Арат Республика ССРЭ-ге каттышкан соонда, кандыг өскерлишкинер болганын билип алыксааш, 1977 чылда дилег чагааны чоруткан. Элээн үр үе иштинде хары чагаа келбээн. Оон кандыг-даа идегел артаан үеде, хенертен ТГШИ-ден 45 харлыг тоол чыыкчызы О. Дарыма хары чоргускан болган, ол аңаа дыка өөрзөн. Ынчангаш америк эртемденнер Ричард Фейнман, Ральф Лейтон, Глен Коуэн суглар Ондар Дарыма-биле барык он беш чыл иштинде чагаалажып келгенер. Олар бот-боттарын удур-дидир чалажып шаг болган. Ол үеде ССРЭ биле АКШ-тың аразында харылзажыр байдалы берге турган. 1986 чылдың күзүнүнде Р. Лейтон О. Дарыманы бодунуң кудазынче келирин чалаарга безин, ынаар баары берге болган. Улуг эртемден Р. Фейнман дыка-ла Тываже барыксаар чораан, ынчалза-даа ооң күзели бүтпээн, үр үе иштинде бербээн визаны адак сөөлүнде кээп бериптерге, ону ажыглаар арга чок аары берген. 1999-2000 чылдарда О. Дарыма америк эштери чуртунга болур солун конференцияже чалаарга, база-ла чоруу бүтпейн барган.

Дарыманың чагааларындан Тыва дугайында дыка-ла солун чүүлдерни: кайгамчыктыг тоолдарны, арат чуртталганы, шажын-чүдүлгө, даш чонукчулары, хөөмейжилер дугайында Ричард Фейнман улуг сонургал-биле билип алган.

Ол чагааларның хоолгаларын Ральф Лейтон бодунуң "Tuva or best" деп номунда кириген. Ондар Киш-Чалаевичиниң чок апарганының дугайында дыңнадыг келирге-ле, Америкада Калифорниядан ол дораан Ральф Лейтондан кажыдал илереткен телеграмманы чоруткан. Ында О. Дарыманың чырык овор-хевирин, ооң кайгамчыктыг эрес-дидим чоруун, кызыгаар чок эмерел сеткилин магадап демдеглээн. 1988 чылда өөнүң ишти-биле Тывага бир дугаар келгеш, Дарыма-биле ужуражып чугаалашкыш, ону чүгле анаа тоол чыыкчызы эвес, а харын-даа Тываның магат чок улуг эртемден төөгүчүзүңге санап болурун билген.

Шак ындыг кижилер чон аразынга кончуг хей турар болза эки. Кажан бистиң чанывыска ындыг кижжи чорда, ону эскербейн баар бис, а чок апаарга, хараадап, чоктаар бис. Шынап-ла, чоктанчыг-дыр. Ондар Киш-Чалаевич ышкаш кижжи катаптаттынмас боор деп бодаар мен. Ол – чүс чылдың иштинде чүгле бир катап төрүттүнер буянныг кижилериниң бирээзи.

Шаңгыр-оол МОНГУШ
белеткээн.

ТАР-НЫҢ ҮЕ-ЧЕРГЕЗИ КИЖИ

Оюн Төлепович Алдын-оол Тыва Арат Республиканың Бии-Хем кожуунунуң Баян-Кол суурга 1921 чылда төрүттүнгөн. Бир эвес төрүттүнгөн үезин алыр болза, ТАР-ның үе-чергези, 2021 чылда ооң мугур 100 хары.

Алдын-оол Оюнунуң аныак-чалыы назыны Тыва Арат Республикага болуп турган төөгүлүг чаартышкыннарның үези. Үжүк-бижикке боду өөренип алгаш, ынчангы Бии-Хем (амгы Кызыл) кожуунунуң Баян-Кол сумуга чонну үжүк-бижикке өөредип турган. Үжүк-бижикке чорукту чок кылырынга чедишкиннери дээш 1940 чылда Бии-Хем кожуун Республика ордени-биле, Баян-Кол суму ТАР-ның Кызыл тугу-биле шаңнаткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы чылдарында Алдын-оол Оюн Кызыл Шеригге дуза комиссияның даргазының оралакчызынга ажилдап турган. Баян-Колчуларның Кызыл Шеригге дузасын Алдын-оол Оюн биле Багбуужап Оюн олар организастааш, Баян-Колдуң чонунуң Кызыл коьжун Кызыл хоорайга баштап чедиргенер.

Тыва эки турачыларга немец фашизм-биле дайынга киржирин чепшээрлерге, аъттыг эскадроннуң революстуг аныктарының организациязының удуртукчузунга ол соңгуткан. "Оюн Төлепович Алдын-оол кончуг эрес-дидим кижжи. Тулчуушкуннарның эң-не кадыг-берге черлеринге дайылдажыр" – деп, эскадроннуң комиссары Байыскылаң Монгуш чугаалаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынындан чанып келгеш, Алдын-оол Оюн харысалгалыг ажилдарга ажилдап чораан. Тыва АССР-ниң иштиги херектер сайыдынга ажилдап тургаш, Оюн Төлепович 45 харлыында, угаан-сегээни таптыг-ла бышкан үезинде чырык черден чарлып чоруткан. Ол дээрге чуртталгага кончуг аныак назы-дыр. Ооң дургузунда Тываның хөгжүлдизинге улуг үлүүн киригени, тайбыңны немец фашизмден камгалааны, ажы-төлү азырап өстүрери дээш өске-даа буянныг улуг ажил-херектерни Алдын-оол Оюн боттан-дырып четтигипкен-дир.

Оюн Төлеповичиниң амыдырал-чуртталгазын, ажил-херээн уруг-дарыының авазы, ССРЭ-ниң улустун башкызы Ария Араптановна Алдын-оол, ажы-төлү төлөтти-биле улам-чылааннар. Ария Араптановна – Тывада билдингир башкы династияның өгбөзи. Уруу Татьяна Оюновна Санчаа Тыва Республиканың улустун башкызы, педагогика эртемнериниң кандидаты. Оолдары Алексей биле Андрей офицерлер.

Эки турачы Оюн Төлепович шудургу тайбың ажил-херээ болгаш дайынчы эрес-маадырлыг чоруу дээш Тыва Арат Республиканың Күш-ажыл ордени, Ада-чурттуң Улуг дайыны ордениниң бирги болгаш ийиги чергелери-биле, Хүндүлелдин демдээ ордени болгаш хей санныг медальдар-биле шаңнаткан.

Алдын-оол Оюн Тыва Арат Республиканың хөгжүлдизинге бодунуң үлүүн кириген эң төлөттиг кижилериниң бирээзи.

Ольга ДАМЧАЙ.

БИЛДИНМЕЙН АРТКАН МААДЫР ИШЧИ

Ада-чурттуң Улуг дайынында дайын-чаага киришкен тыва эки турачылардан аңгыда, аныак Тыва Арат Республика дайын чылдарында ССРЭ-ге, Кызыл Шеригге дуза кадар дээш боттун курлавырларын барык төдүзү-биле чарыгдан. Ооң дугайында барымдаалыг чүүлдер хейү-биле парлаттынган, чогаалчылар шүлүглелдерни болгаш калбак чогаалдарны бижээннер.

Степан Сарыг-оолдун "Саны-Мөгө", Сергей Пюрбюнүн "Кызыл коьш" деп чогаалдары биче сеткилдиг, дузааргак тыва араттарның фронтуга дузалажыр дээш кылган маадырлыг чоруунуң дугайында.

Фронтуга каш чүзүн малын төдүзү-биле дужаапкан араттар хей – Кыргыс Кудажы, Ыңаажык Ооржак, Көк-Хуна Ооржак, Мөңгүн-Тайгадан малчын Саны-Шири дээш адаар болза, даңзы төнмөстей бээр. Оларның дугайында сактыышкыннар маадырлыг ишчилерниң чер-чуртунда уттундурбаан. Чамдыктарының аттары-биле кудумчуларны адаан.

Ынчалзажок, бо үе-шагның аныак-өскени бодунуң төөгүзүн шуут утуп бар чоруур дизе, чазыг болбас. Бир шагда "Тыва Арат Республика" деп бот-догуннаан күрүне турган дээрзин мырыңай билбес. Ооң чылдагааннарын коптарар чүве болза, узун төөгү апаар.

Кызылдың Национал парыгының чоогунда кижжи караа илдигипки дег огулуг бажың-балгат чок, безин чадаарда, асфальт-лаан орук шывы чок, эскертинмес кудумчу бар. Ону Мугур дээр. Дугаары 2 школаның чанындан эгезин алгаш, бир черге үстүп, муңгашталып болгу-даа бээр кудумчу-ла болгай. Солунга ажилдап тургаш, "Бо кудумчуну чүге Мугур деп адааныл?" деп айтыргыны хоорайның чамдык аныктарының ортузунга салып турган бис. Хей кезии билбес, бир чамдызы "тупик" боорга ынча

деп адады ыйнаан-даа дижит-ле, оларның бодалы-биле алырга, кудумчуну Мугур дивейн, Тупиковая дээр турган ышкашыл.

Көктүг-шыктыг Хөндөргейге турза узун-даа эвес, тутса мөгө-даа эвес бөдүүн малчын арат чурттап чораан. Өскелерден ооң кол-ла ылгалыг талазы – ажил-ишке кызымаа. Ол аратты Мугур Сат дээр чораан дээрзин улустун чогаалчызы А.А. Даржай чугаалап, солунга бижип-даа турду ийин.

Фронтуга, Кызыл Шеригге хей малды дужааганы дээш Мугур Сат Республика ордени-биле шаңнаткан мурнакчы арат кижжи. Улус депутаттарының Кызыл хооркуускому кажан ол кудумчуга Мугурнуң адын тыпсыр деп шийтпирлээнин архив документилерин коптарар болза, билдинип кээр-дир ийин. Кызыл хоорайның амгы чагыргазынга хейнүүн мурнундан мындыг даалганы бериксээр мен. Тодаргай кижилер аттарын эдилээн кудумчуларны кажан-чежен, кандыг үндезин-барымдаага үндезилеп адаанын бирден бирээ чокка билип эккээри, оларның чырык адынга тураскаал кылдыр тускай самбыраларны Улуг Тиилелгениң 75 чылдаанында азары. Кижжи бодаарга, берге эвес даалга. Оон башка көңүс чоокта чаа сураглыг кижилерниң аттары-биле адаан кудумчулар безин бодунуң адының чугулазын чидирип бар чыдыр ышкашыл.

А. ХЕРТЕК.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

АЯҢГАТЫ ӨСКЕРИЛГЕН

“Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас”, “Кижик өзер, кидис шөйлүр” деп тыва улустун үлгөр домактары бар болгай. Чуртталгам аайы-биле Кызыл хоорайда чурттап чоруур мен. Авам, ачам Аяңгаты чурттуг улус. Бодум Аяңгатыга төрүттүнгөш, школаны Кызыл-Мажалыкка доостум.

Бир катап кадым аайы-биле эмчиге чыдар ужурга таварыштым. Республиканың эмнелгезинин бир салбырынга эмнедип чыдыр мен. Аарыг улусундуг болгай, палата аайы-биле солун чугаалажыр.

Бир хүн хөөрежип олурувуста, кожа палатадан аныак оол Аяңгаты дугайында хөөрөп, боду ынаар четпээн хирезинде хөлчөк бактап чугааланды.

— Аяңгаты ыңдыг эвес дийин, дуңмам. Аяңгаты өскерилген — деп, шыдажып чадааш чугааландым.

— Дидир-дидир чугаа дийин, акым — дээш, каттырар болду.

Ооң соонда бо чайын өскөн-төрээн суурумга чедип, суурнуң чагырыкчы Артур Орланович Саая-биле ужуражып, суурнуң хөгжүлдэин айтырып сонургадым.

Корум-чурум, мал-маган өзүлдэзинин талазы-биле Аяңгаты суму кожуунуң баштайгы одуруунда чоруп турар. Бүгү Тывада ышкаш сумунуң аныктары “Кыштаг”, “Инек — чемгерикчи

малым” деп төлөвилелдерде эки киржип турарлар. Сумунуң чону огород, картофель дээш ногаа аймаан тарып өстүрүп турары өөрүнчүг.

Бажың бүрүзүңгө кирерге, столга варенье, дузаан ногаа аймаа салыр болду. Честек-кат, көк-кат, инек-караа, мөөгүнү күзүн элбек чыып алыр дээрзи оон-на көскү.

Сумунуң социал ажыл-агый специализи Айсуу Алексеевна Ооржак эки ажил-агыйлыг төлөвилелдер киржикчилерин таныштырды. “2016 чылдың “кыштагжызы” Оксана Оюнзаевна Монгуш, 2017 чылдың “Инек — чемгерикчи малым” төлөвилелдин киржикчизи Аян Экер-оолович Монгуш, 2018 чылда бызаалыг инек хүлээнип алган Аян Алдын-оолович Монгуш, 2018 чылдың “Кыштаг” төлөвилелдин киржикчизи Арслан Александрович Маадыр, 2020 чылдың “кыштагжызы” Артыш Олегович Монгуш мал-маганны хүлээнип алгаш, дараазында киржикчилерге онча-менди хүлээткен. Сумунуң аныктары чер-чуртун кабайн, чаа кыштаг бажыңнар тудуп, мал-маган азырап турарынга чоргаарланыр-дыр бис” — деп, Айсуу Алексеевна чугаалады.

Барган кижик мактап чанар. Ынчангаш Барыин-Хемчик кожуунуң Аяңгаты сумузуңга кээрин сүмеледим.

А эмнелгеге кады чытканым аныак оолга “Дидир-дидир чугаага бүзүрөвө, дуңмам! Караам-биле көрбээн шаамда, кайыын аңаа бүзүрээр мен” деп ыр-шоорда бижээн болгай” — деп сүмеледим.

Салгын-оол ИРГИТ.
Кызыл хоорай.

ЭМЧИ БОЛУР КҮЗЕЛИ БҮДЕР БОЛЗУН!

«Өг-бүлө бүрүзүңгө дээди эртемниг уруг» губернатор төлөвилели Эрзин кожуунда багай эвес боттанып турар. Ко-жуунда ниитизи-биле бо төлөвилелде 185 уруг бүрүткеттинген.

Мөрөн ортумак школазындан төлөвилелдин даңзынчы кирип турар ийи доозукчу бар. Оларның бирээзи Доржатмаа Херел. Беш ажы-төлдүг бөдүүн, ажил-ишчи өг-бүлениң дун кызы. Доржатмаа бир дугаар класстан эгелээш-ле, өөренири кончуг эки. Эң-не баштай үжүк өөрөткен башкы-зы Светлана Ынаалай. Амгы үеде Доржатмааны Мөрөн ортумак школазының директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы Ольга Хомушку дагдынып алган карактап турар. Доржатмаа бичиизинден-не топтуг-томааның, өөредилгеге кызымаккай,

Зоя КУЛДУН,

Эрзин кожуунда Уруглар эргелелинин талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзинин ниити дузалакчызы.

БАРЫИН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ ТӨӨГҮЗҮ

Коммунистическая партияның идеологиязы ыңдыг. Тыва чонну үжүк-бижик чок караңгы дүмбей чурттап чораан деп бактап турган болгай. Шынында ыңдыг эвес. Шаанда тывалар Чадаананың Үстүү-Хүрээ дээн ышкаш өске-даа хүрээлерге сарыг шажынның философиязын шигээдип тибет, моол бижиктерни хөй-хөй хуурактар өөренип ап турган.

Ооң-биле чергелештир Моолдун улуг хүрээлеринге бичии тыва оолдар чадаг кылаштап чорааш, Тибетке чедип, улуг эртемниг бооп, 4-5 даштыкы дылдарны билер чанып кээп чорааннар. Оларның чижээңге: Барыин-Хемчиктин Ак чурттуг Монгуш Лопсан-Чимит кешпи (доктор), Сүт-Хөлдүн Үстүү-Ишкин чурттуг Ондар Араптан кешпи дээш оон-даа өске хөй башкылар турган. Лопсан-Чимит кешпинин удуртулганы-биле Ондар Араптан башкы суглар тыва бижикти чогаадып каарга, Палымбах чогааткан деп кааны хомуданчыг болуп артып калган. Эрги моол бижикти билер кижилер база хөй турган. Ону санаан кижилер чок. Ынчангаш тывалар караңгы, үжүк-бижик чок чораан деп чүве шыңга дүүшпес. Ам Барыин-Хемчик кожуунуң улус өөредилгезинин төөгүзүнүң дугайында бижириң оралдажып көрейин.

1929 чылдың август 20-де Барлык-Аксы деп черге кыдат садыгының улуг ыяш бажыңыңа школаны үндэзилеп тургускан. Ол школаны «Бедик-Бажың» деп адап турган. Баштай ол школага 30 өөреникчи: 22 оол, 8 уруг өөренип эгелээш. Бир дугаар директору 1906 чылда төрүттүнгөн «Рабфак» дооскан Сат Бак-Көк Сономович ажилдап эгелээш. Ол чүгө өөреникчилерни эвес, улуг кижилерни база үжүк-бижикке өөредип турган. Тывага бир дугаар башкыларның санынга кирип, төөгүге артып калган. 1930 чылдың августта школаны Кызыл-Мажалык суурже эге школа кылдыр көжүргөн. 1977 чылда 624 олуттуг чаа ийи кыт школаже шилчээш. Директору Ондар Седен-оол Хүргүлекович 1981 чылга чедир ажилдаан. Школага орус, тыва класстар хөй өөренип турган. Интернационал коллектив болгаш, орус башкылар хөй турган. Оларга: Кузнецова Тамара Сергеевна,

Куулар Лидия Ивановна, Кочедыкова Зинаида Петровна, Куулар Татьяна Федоровна, Тонких Нина Никифоровна, Шишминцева Нина Дмитриевна, Кундузакова Анна Павловна, Кундузаков Геннадий Сергеевич, Ондар Августа Михайловна суглар хамааржыр.

Школаның алдар-аттыг башкылары: Куулар Хорбии Санчаевна, Тюндешева Долуш Салчаковна, Ондар Онештей Суур-ооловна, Кужугет Степан Белекович, Кыргыз Татьяна Седий-ооловна, Конгар Шыдар Шыраповна, Галина, Надежда Эртине-Очурлар, Лопсан-Серен Мария Ондаровна, Донгак Сенденмаа Дугаровна, Ооржак Сесенмаа Будуповна, Кужугет Чечээ Чынановна дээш оон-даа өскелер.

Школаның ханазындан алдар-аттыг, сураглыг кижилер үнгүлээн. Оларга РСФСР-ниң алдарлыг, Тываның улустун артизи Хүргүлек Конгар, Тыва Республиканың улустун чогаалчызы Салим Сүрүн-оол, Тываның бирги чурукчузу, Тываның улустун чурукчузу Всеволод Тас-оол, РСФСР-ниң алдарлыг, Тываның улустун артизи Алексей Ооржак, ИХЯ-ның генерал-майору, сайыды чораан Сергей Монгуш, юридиктиг эртемнерин кандидаты, юстицияның генерал-майору, сайыды чораан Сергей Кужугет.

Школаны бо үеге чедир 57 кижик медальдар-биле дооскан. Оларның иштинде 21 алдын, 38 мөңгүн. Кызыл-Мажалыкка бир дугаар школаның соонда ажиттыңан школалар болгаш оларның баштайгы директорлары: Аксы-Барлык школазы 1930 чылда (Кара-оол Оюн), Эрги-Барлык школазы 1932 чылда (Маккар Бай-Кара), Аяңгаты школазы 1932 чылда (Шыдыраа Монгуш), Барлык 1944 чылда (Тумен-Байыр Хертек), Хөндөлөң 1949 чылда (Алексей Белек-Байыр), Шекпээр 1947 чылда (Кудерек Монгуш), Дөң-Терезин 1951 чылда (Манданчы Монгуш), Кызыл-Мажалыктын дугаары 2 школазы — 1963 чылда (Биче-оол Хомуш-ку), Бижиктиг-Хая 1985 чылда (Очур-оол Монгуш), Ак-Довурактын дугаары 2 школазы — 1952 чылда (Владимир Сотников), Ак-Довурактын дугаары 1 школазы — 1968 чылда (Беспалов), Ак-Довурактын дугаары 3 школазы — 1984 чылда (Полина

Сундукова), Ак-Довурактын дугаары 4 школазы — 2004 чылда (Зоя Дуктен-оол).

РСФСР-ниң Дээди Советинин Президиумунуң доктаалы-биле 1945 чылдың август 7-де Барыин-Хемчик кожуунуң улус өөредилгезинин килдизи кылдыр тургускан. Аңаа Барыин-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайганың шупту школалары, уруглар албан черлери, пионерлер бажыңнары, спорт школалары 1994 чылга чедир Ак-Довурак хоорай база хамааржып турган.

Ынчан партияның политиказы республика, кожуун чергелиг удуртукчуларны үргүлчү солуп, өске черлерден кадрлар салыр болза эки деп турган үе. Мен 1975 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы ортумак школазынга директорлап турумда, обком партия кел дээш, Барыин-Хемчик кожуунуң улус өөредилге килдизинге ажилдаары-биле чоруткан чүве. Баштай 1975-1980 чылга чедир килдистин улуг инспекторунга, а 1980 чылдан 1990 чылга чедир килдистин даргазынга ажилдадым. Оон Ак-Довурак хоорайга башкы училищезин ажадып алгаш, оң директорунче шилчип, 20 чыл ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн соомда, чүгө бир чыл болганда өөредилге болгаш эртем яамызының ортумак өөредилге черлерин харыялап турган Ооржак Анна Салчаковна училищени дүжүрүп каапкан. Ол хомуданчыг болуп артып калган. Республиканың барыин талакы кожууннар, ыраккы Мөңгүн-Тайга чедир школаларның, уруглар албан черлеринин хөгжүм, технология, күш-культура, уруглар албан черлеринге ажилдаар башкыларны хандырып турган чер-ле болгай. Ам-даа школа директорлары, ада-иелер хомудап чугаалаар чорду. Килдискө барык 15 чыл ажилдап турган үемде кожуунуң удуртулганы база школа директорларының, аппараттың быжыг найыралдыг ажылы-биле өөредилге, материал-техниктиг байдалын сегидип, хөй ажилдарны кылган бис. Мен ажилдап турган үемде школаларның коллективтери колдуу интернационал турган. Өөреникчилер саны безин 10 муң ажып турган. Кожуунга болгаш Ак-Довурак хоорайга шупту 13 школа, 3 кежээки школа,

3 пионерлер бажыңы, 2 спорт школа, 2 аныак техниктер станциялары болгаш 29 уруглар албан черлери хамааржып турган.

Өөредилге килдизинге кончуг шыырак инспекторлар, методистер, бухгалтерлер ажилдап турган чүве. Оларга школа инспектору Самойлов Виталий Васильевич кончуг ак-сеткилдиг, ажылын эки билер, оонаанган даалгазын өй-шаанда шынарлыг күүседир кижик. Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга чаңгыс район турда Мөңгүн-Тайгаже аъттыг Хемчик бажы-биле ашкаш келген мен деп чугаалаар кижик. Коллектив эп-найыралдыг ажилдап турган бис. Аппарат, коллектив-биле кады демнежип тургаш, өөредилге талазы-биле хөй ажилдарны кылдывыс Хөндөлөң 8 чыл школазын ортумак школа кылдыр, Бижиктиг-Хая эге школаны баштай 8 чыл, сөөлүндө ортумак школа кылдыр шилчиттивис. Россия Федерациязының өөреникчилеринин бүдүрүлгө бригадаларының аразынга соцчарышка Барлыктын бүдүрүлгө бригадасы бирги черни чаалап турган. Тыва Республиканың интернаттар аразынга социалистическая чарышка Кызыл-Мажалыктын интернады, эргелекчизи Куулар Анай-оол Балчырмааевич, Барлыктын эргелекчизи Даваа-Самбуу Суур-ооловичинин интернаттары доктаамал I-II-ги черлерни ап турган. Район Советинин депутаты тургаш, Чазакка болгаш өөредилге яамызынга айтырылганы өй-шаанда тургузуп тургаш, дараазында ажилдарны кылган бис. Ак-Довурактын дугаары 3, 4 школаларын Тыва даг-дүгү комбинаттын ачызы-биле Дөң-Терезин, Аксы-Барлык школаларын совхозтун ажил-агый удуртукчулары-биле, а Шекпээр, Хөндөлөң, Бижиктиг-Хая школаларын, Кызыл-Мажалыктын спорт школазын, Эрги-Барлыктын интернадын, Кызыл-Мажалыкка болгаш суурларга башкыларга ийи аал чурттаар 14 бажыңны өөредилге яамызының шугуму-биле туттурган бис. Бижиктиг-Хаяда туттурган школа ужуру болза, Тес-Хемге тудар ужурлуг школадыр. Чүгө дээрге Тес-Хемниң өөредилге килдизинин смета документациязы чок боорга, бистин белең боорга, биске берипкен чүве.

Чамьян ОНДАР,

РСФСР-ниң Улус өөредилгезинин тергиини, ТР-ниң алдарлыг башкызы.
Ак-Довурак хоорай.

Өг – бичии күрүне

Тыва кижиниң бурун шагдан чурттап келген чери – өг. Өг дээрге бичии күрүне-дир. Бот-тускайлаң амыдыралдыг, чагыргалыг, ёзу-чаңчылдарлыг.

Өгнү тигер чуруму

Тыва өгнүң эжиин ыяап-ла чөөн чүкче көрүндүр тигер турган. Өске чүктерже көрүндүр тикпес, ынчанмас. Ылаңгыя соңгу чүкче.

Чүге ыяап-ла чөөн чүкче көрүндүр тигер чүвөл?

Чүге дээрге хүн үнер чүк бооп турар. Тыва кижиге шаандан тура хүн караа-биле үени санап, чурттап келген. Кандыг-даа шак, календарь чок турган үеде өгге хүннүң дээп келгенинден эгелеп ажил-амыдыралдың санаашкыны эгелээр турган. Чижээ, "хүн хараачада дээп берген", "ынаа ортузунда", "чүк бажында", "аптара баарында", "орун бажында", "бут адаанда", "хана ортузунда", "ынаа бажында", "база катап хараачада" – хүн ажил эгелээни ол болур. Бо бүгү эт-сепке хүннүң деггени – ол хүннүң үе-шагы болур.

Чижээ, хүн орун бажында баарга, амгы үени-биле, 2

шак-тыр. Азы хойну кадаттан кирир үези-дир. А бир эвес өгнүң эжиин өске чүкче типтер болза, бо Хүн санаашкыны болдунмай баар ышкажыл.

А соңгу чүкче өг эжиин көрүндүр тикпес, ынчанмас дээр.

Чүге?

Чүге дээрге мөчзэн кижиниң бажын кезээде соңгу чүкче угландыр салыр. Ындыг чылдагаан-биле өг эжиин соңгу чүкче тикпес ужурлуг.

Өгге хүн дуртунуң календары

Тыва кижиниң мерген угааны хүн дуртунуң санаашкыны (календарын) кайы хире шын, тода ажыглап чораанындан безин илдең ышкажыл. Оон ыңай хүннүң бодунче улуг улус көргөш: "Ам биче дүш эртип бар чор. Удавас улуг дүш кээр-дир" – дээр.

Черге хой кадарган кижиге хойну кажан аалче киририн канчап билип ап чорааныл? Электен кирип болбас,

анай-хураган эмзиржи каапар. Хой кирер чоокта, аалда улус анай-хураганын хөнеге баглап эгелээр. Улугларын тускай кажааже кирир.

Көңгүс электен эрте хоюн кирип келген кадарчыны аалда улус мынчаар кыжыра: "Аяң дүвү безин кургаваанда, хоюн кирип келдиң" – дей бээр. Ол кадарчыга дыка ыядыңчыг.

Кадарчы элезинни азы довуракты оргулай суйбап-каш, аңаа өг орну тырыкыны чуруп шыйыптар. Орта өг иштинин дериг-херекселин база шыйып алыр. Оон суугу турар черге узун, чиңге ыяшты азы терезинни тыпкаш, тырыкы өгнүң дал ортузунга шанчып алыр. Оон ол ыяжының хөлегезин көөр. Бир эвес ыяштың хөлегези дөр ортузунда аптараларда дээп турар болза, хойну кирири ам-даа элек. А бир эвес бичии ыяжының хөлегези оруннун сырткы бажында дээп берген болза, ам-на хойну кирир. Ол дээрге улуг дүш чөдө бергени ол болур. Бо үени-биле болза, 2 шак-тыр ийин. Хойну үндүрүп турда, хүн чүк кырында, ынаа ортузунда турар болдур ийин. Ол дээрге 7 шак-тыр.

Өг "сириңейни" бээр

Кожазы өгге бир божупкан херээжен кижиге сээң өөңчө кылаштап олурар болза, сээң өөң "сириңейни" бээр дээр. Чүге?

Чүге дээрге сээң өөң тургаш: "Ишти хозап калган Амырга-Моос ышкаш кижиге кылаштап кел чыдыр. Кижиге даа сыырыптайн, дүрген-не ашкыраңар, чемгеринер" – деп, өг девидеп турар чүве дээр. Ынчангаш божан кижиге кээр, аяк сунмайн үндүрбес чүве-дир.

Валентина МОНГУШТУН
"Ак баштыгларның алдын үүжези"
деп номундан.

Чогаал арны

(Уланчызы. Эгези № № 32-40
"Шында")

Кызыл-Эник КУДАЖЫ, Тываның улустуң чогаалчызы

БИСТИҢ ҮЕНИҢ МААДЫРЫ

• Тоожу

Майданек. Чамзырыңга баштай ол ат чоок, таныш, харын-даа тывазыг кылдыр сагындырган. Майдан-оол деп тыва ат база бар. Херек кырында бүгү чүве сыр дедир болган. Майданек – чүгле өлүм.

Өл-шык черге чыда хонгаш, дириг арткан кижиге хегелерин бир баракче кирип сүрүпкен. Дөгөрезинге иеден төрзөн хөвээр кылдыр чанагаштарың дужааган. Кижиге бүрүзүнүң холдарыңа кызыткан изиг-демир-биле дугаарлар оя чиртип каан. Ам кижиге эвес, сээң адың чок, он-чалаарда безин чүгле сээң дугаарың барымдаалаар.

Бо дээрге Майданектиң чүгле эгези-дир, езулуг Майданек соовуста болдур эвесле. Шалдан, чанагаш кижилер оон ыңай шуужупкан. Бир кедергей арыг өрээлде долдур эмчилер олурган. Ында автоматтыг солдаттар безин ак халаттарлыг. Чер болганда рентген аппараттары. Оптикалар. Кызыл, ногаан, сарыг оттар. Ол хамык хуулгаазынарның ужурун кым билер.

Немецтер туттурганнарны баарында рентген аппараттыг тар хана кыйы-биле эрттирип турганнар. Ында оптиккадан карак чылчырыктаар чырык шалдан эр кижилерниң көп-белдирлерин ыяап-ла таварыыр.

Чамзырың ол кызы черге чоокшулап олурда, мурнунда чораан, еврей хевирлиг, дыдыраш баштыг кижиге ийинче үне халаан.

– Найн, найн! (Чок! Чок!) – деп, ол кижиге алгырган.

Рентген аппаратадан хөөкүй дөзип халып бар чыдырда, ак халаттыг солдаттың автомады кыска ээлчег-биле садырт кылынган. Еврей ол черинге шөйлү берген.

Кижилер тар оруктап шуужуп-ла турган.

Херектиң ужурун Чамзырың сөөлүндө билген. Тускай рентген херели-биле эр улусту немецтерниң акталып турганы ол болган. Ындыг кижилер аът, шары дег шырап болур деп фашист эмчилер санап турганнар. Ол херек эр улусту алды органының чүгле үре бүдүрер аргазын үредеп каар, чогуу эр шынарыңа дегбес. Ол араатанзыг, кижизиг эвес үүлгедигни фашист эмчилер немец эртемниң гуманны деп мактап турганнар. Чөвүрт кара ыштыг хоорай дамчыштыр үнмезе-ле,

шаа барып Чамзырың ышкаш хөй ажы-төлдүг болур кижилерге анай-хураган дег акталдыры коргунчу эвес.

Еврейлерниң угаанны кончуг, демги кижиге ол херелдин айылын баш удур билгеш, оя халып турганы ол-дур.

Дараазында ниити элге шалдан-чанагаш акталдырган кижилер лагер хептери алганнар. Политиктиг хоругдаттырганнарның ооргаларында кызыл өңнүг үш-булуңчук пөс даарап каан, анаа херектенерниң – ногаан, удурлан-ганнарның – кара, еврейлерниң – сарыг. Сес хар чедир уруглар иелериниң чанында. Элээди уруглар – ниити. Олар балыглаткан немецтерге хан «бүдүрүп» турар, чараштарын чилиг кирип тоттурган, янган-нар бажыңарыңа «дөжөктөр» кылыр.

Чамзырыңның ооргазынга, билдингир, кызыл өңнүг демдек чыпшына берген. Чүге дээрге ол Кызыл Шеригниң солдады, ынчангаш политика талазы-биле буруудаттырып турар. Совет-ле дээн бүгү кижилер ындыг кызыл демдектерлиг. Ында имнерниң немецтерге ажыктыг база бир чугула чылдагааны бар – бир эвес хоругдаттырган кижиге дезип маңнаар болза, өлүмнүң черинге шыгаарыңа эптиг, көскү, чазыг чок, хөй ок хоравас.

Хепкерип алган соонда, чыскаалда кижилерниң диштерин ажып эгелээр. Кылаң чайырлыг бичижек ызырар кыскаш тудуп алгаш, немец офицер (ол эмчи база чадавас) туттурганнарны кончуг кичээнгейлиг эргээр. Алдын дишти тура соп алыр, чанында кады чораан солдаттың холунда ак тавакче кыңгырт кылдыр октап чоруур. Ооң-биле немец офицер база бир чугула чүлдү кылып чораан – аныяк кижилерниң диштерин көрүп шилээр, чыскаал мурнунче үндүр идиптер, арган-дорган, хилинчектенген дүрзүлерниң арын-шырайын барымдаалап, оларның назы-харын доктаадыры берге, а диштер кажан-даа мегелевес.

Чамзырыңда алдын диш чок. Ооң аксын аазаттыргаш, эринерин демир кыскаш-биле кам чок иткелээр, немец офицер бир-ле чүве чугаалааш, чыскаал мурнунче идип үндүрүпкен. Ооңдиштерин ол фашист магадан деп сөс билер улус

сөөлүндө чугаалаан. Тываларның диши черле ындыг, быжыг, ак, хире барык сы-вырындак-демирлерни одура ызырыптар.

Концлагерьде хоругдаттырган барактарда каттыштыр кылып каан ыяш орун-нарга чаңгыс-чаңгыс удуур. Ынчанмай канчаар, ажылдап турар улус дыштаныр эргелиг. Ол база немец «гуманизм»-дир. Чем база чугаажок эки хоолулуг болур ужурлуг – чарба биле хирээ мыяа холуп каан ийи-үш дайнам хлеб кескиндизи, картошка азы брюква сывы изиг сугда былгап каан мүнү ол, шай бээр дуруяа сиди дег, өлө-көк чудан-хымыраанны та чүдөн хайындырып турары билдинмес. Даштындан көөрге ындыг, херек кырында олар эң хоолулуг, калорийлиг, эртемге үндезилеп чогааткан чемнер деп фашист эмчилер чугаалап турарлар болган. Чөөн фронтуда немец солдаттар безин ындыг чем чивейн турар.

Майданектиң «өлүм комбинатының» чүгле бир дугаар ээлчээ ажыглада кирген. План езугаар үш ээлчег турар. Ам ийи дугаарын тудуп эгелээр. Немецтер боттары эвес, хоругдаттырганнар кылып турарлар. Олар орта ажылдааш, өлүп турганнар. Чамзырың ол тудугга таварышкан. Муң-муң кижилер тулаа-шал-бааларны кургадып, онгарларны казып, ыяштарны ужуруп, дазылдарны аштап, бажыңнар тавактарын салып турганнар. Ол хол дашты-биле бүдүү эреңгейлеп ажылдап турган.

Хүн келген тудум, совет-герман фронт шугуму барың чүкче дүргени кончуг чылып орган. Немецтер олче кичээңгей салбааннар. Майданектиң шөлүн калбартышаан. Кызыл Шеригниң шавар халдаашкыны түр чедишкин-дир деп, Геббельстиң пропагандазы немец солдаттарның кулактарын дүн-хүн чок коңгалап турган. Гитлерниң эртемденерни чаа чөпсөк чогаадып турар, ол удавас динмирей бээр. Ынчан чүгле Европа эвес, бүгү делегей фюрерниң буттарының адаанга чыдар. Ынчангаш тудугну соксатпас.

Ындыг чөпсөкти ылап Майданекке бүдүрүп турган. Ол дээрге «ФАУ-1» самолет-снарядтар-дыр. Олар-биле не-

мецтер Англияны далай кежир болап турганнар. Оларны кылып турар «Дора» деп завод Майданектиң чер адаанда. Ында база «өлүм фабрикасы» бар. Оон чаңгыс-даа кижиге чер кырыңче үнүп шыдавас, үнмээр-даа. Караңгы чер адаанга согурарты ажылдаан кижилерниң сектери чүгле крематорий таварып үнер. Завод чажыт. Ол дугайын чер кырында немец офицерлер безин билбес.

Немецтерниң кадыг-шыңгы чурумнуу, хажык чогу бүгү делегейде суражаан. Майданекке база ындыг дүрүм доктааттырган. Хоругдатканнардан хензиг-ле чурум алдаан, дужаал күүсетпээр, сула ажылдаан кижини чыскаал мурнунга хөйгө көзүлдүр шаажылаар – боолаар, азар, бажын кезер. Ол хилинчекти немец офицерлер кадайларын, чаш уругларын эдиртип алгаш, концерттен артык сонуургап, сеткил хандыр таалап көөр турганнар.

Майданекке хуусаалыг ажылдар база турган. Ылаңгыя крематорий бээшкелеринге от салыр кижилер. Олар мугур бир ай ажылдаар. Оон соонда улуг херекти бүдүрген дээш дыштан-дырар. Ол-ла бээшкелерге оларны диригге кирип октагылаптар. Дажы ол. Хилинчектенериниң орунунга, чыскаал мурнунга шаажылаарының орунунга изиг от дээр, өлүм дүрген болур. Ол база гуманизм. Болур дооста, фашистерниң.

Бирээзи өскезинге дөмөй эвес каргыштыг хүннөр эгелээр.

Кижилер албадалдыг кадыг ажылга шыдашпайн, аш-чуттан, аарыг-аржыктан, базымча-дорамчылап кырылып турган. Чамдык кижилер угаанын ышкынып, сээдеңейнеп, тенек аарып, электри тогу дамчыдып каан тенниг сывырындак-демирлерге, крематорий бээшкелеринче, немец солдаттарының бооларының аксын-че боттары-ла шуражып өлүп турганнар.

Чамзырың дораан-на дүктүг хап дег апарган. Ам чөдө бээр болза, авазы ону танывас боор. Ол ийи чараш дажындан чарылбаан, удуурда, бүдүү суйбап чалбарыыр. Тере-Хөлдүн сайы Тере-Хөлге чыдар ужурлуг.

Кандыг хилинчек-човулаңны, коргунчуг үүлгедиглерни Чамзырың көрбээр дээрли, бир эвес ол хосталгаже үнүп кээр салым-хуулуг турган болза, аас-сөскө илередип шыдавас. Чурттап турар барагының чиңгини Курт Туман дээр фашист база-даа хөлүн эрттир ногаандык турган. Ол өлүрүкчү бир катап херээжен-нер барагының чанынга көк бөрү дег ыдын чедип алгаш, селгүүстөп чорда, үш-дөрт хире харлыг ийи бичии уруг маңнап келген.

(Уланчылыг).

Чарлал — Реклама

ТЫВА МЕДИАГРУПП
ИД "Тыва-медиа" АД

ТЕЛЕВИЗОР ЗА ПОДПИСКУ

ПОДПИШИСЬ НА ГАЗЕТЫ «ШЫН» ИЛИ «ТУВИНСКАЯ ПРАВДА»

На 2-ое полугодие 2021 г.
с 01.05.21 г. по 20.06.21 г.

Оформи онлайн
подписку на сайте
podpiska.pochta.ru
или в отделениях
почты АО
«Почты России».

Пришли копию квитанции в редакцию «ИД
«Тыва-медиа»

по адресу: г. Кызыл ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
тел. 8(39422)2-18-10 эл. почта: tuvamedia@bk.ru.

Подписчики регистрируются, получают и получают почтовые уведомления
в «ИД» «Тыва-медиа», по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская д. 100,
каб. 309 (39422)2-18-10

ГАУ РТ «ИД» «Тыва-медиа» ИНН: 1701067430

АЛДЫН, МӨҢҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП ТУРАР.
МӨҢҮН ЮВЕЛИРЛИГ
КЫЛЫГЛАРЖЕ 35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ
8-923-338-9188, 8-902-996-2243

АДРЕЗИ: КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49,
2 ДУГААР КА'Т.

Утерянный аттестат № 01724005929071, выданный
15.06.2020 года МБОУ «Хандагайтинская СОШ» на имя Донгак
Алдар Мергеновича, считать недействительным.

12+ 000 "ЭМ-ЧИ". ПИЩО-17-01-000536
ИНН 1701061772
ГЕНДИРЕКТОР: КУУЛАР ПИНА КАРДЫР-ОДОНОВА

Медицинский кабинет "ЭМЧИ"

- ✓ КВАЛИФИЦИРОВАННЫЕ
ВРАЧИ
- ✓ КОСМЕТОЛОГИЯ
- ✓ ОБСЛЕДОВАНИЕ И
ЛЕЧЕНИЕ ИППП
- ✓ ПРОЦЕДУРНЫЙ
КАБИНЕТ
- ✓ БИОЭНЕРГОМАССАЖ

НАШИ ДОКТОРЫ:
САЯА ОРЛАН НАЗЫН-ОДОНОВА
(ВРАЧ ТРАВМАТОЛОГ-ОРТОПЕД
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КУУЛАР САЯА НАЗЫН-
ОДОНОВА (ВРАЧ-НЕВРОЛОГ
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КУУЛАР ПИНА КАРДЫР-
ОДОНОВА (ВРАЧ-
ДЕРМАТОВЕНЕРОЛОГ, ВРАЧ-
КОСМЕТОЛОГ)

Г.КЫЗЫЛ, ШЕТИНКИНА-
КРАВЧЕНКО ДОМ 78, ВЫШШАЯ
КАРТИРА 402

ТЕЛЕФОН:
8-923-343-5515
8-923-550-5555
000500-@YANDEX.RU

ИМЕЮТСЯ ПРОТИВОПОКАЗАНИЯ.
НЕОБХОДИМА КОНСУЛЬТАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТА.

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Пий-Хемского кожууна информирует о
возможном предоставлении земельного участка в аренду
на 49 лет **Кара-Сал Наталье Пиче-ооловны**, из категории
земель населенных пунктов, разрешенное использование
- садоводство.

Месторасположение - Российская Федерация, Респу-
блика Тыва, Пий-Хемский район, с. Сесерлиг, местечко «Дат
Баары», с кадастровым номером 17:08:1503003:3498, общей
площадью 6139 кв. м.

В рамках действующего законодательства в течение 30
дней со дня опубликования данной информации отделом
земельных и имущественных отношений администрации
Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления
по данному заявлению.

Начальник отдела земельных
и имущественных отношений Д.К. Салчак.

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский
кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. РФ
Аракчаа Алла Маадырооловны о предоставлении зе-
мельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных
пунктов - для индивидуального жилищного строительства,
расположенного по адресу: Российская Федерация, Респу-
блика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Бедик-Хаа-
вак, дом 12, общей площадью 1000 кв. м. с кадастровым
№ 17:14:0102001:243 (Постановление об утверждении схемы
расположения земельного участка на кадастровом плане
территории от 28.12.2020г. № 730).

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский
кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. РФ **Чиг-
ден Аяна Бичел-ооловны** о предоставлении земельного
участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов
- для индивидуального жилищного строительства, распо-
ложенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва,
Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Урбюнская, дом 8, общей
площадью 1000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0102001:228
(Постановление об утверждении схемы расположения
земельного участка на кадастровом плане территории от
24.11.2020г. № 616).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данных
участков, в течение тридцати дней со дня опубликования
и размещения необходимо подать письменное заявление,
также для ознакомления со схемой расположения земельного
участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский
район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и
имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского
кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 09.07.2021г.

Администрация муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва

ТУРГУЗУКУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Коп редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор - 2-01-35.
Чарлал килдизи - 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак - 2-17-94
Корректорлар: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы - 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кээн. Херчилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Шетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айтыгган
саннары болгаш еске-даа фактыла-
ры, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).
Номерни парлаггаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

*****

2021 чылда «ШЫН» СОЛУННУН
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

СОЛУННУН САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5196 кезек